

Б. ВАЛИХУЖАЕВ, Р. ВОҲИДОВ

ЭЗГУЛИК—УМР МАЗМУНИ

*(Академик Воҳид Абдуллаев ҳаётидан
лавҳалар)*

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЕТИ

Ушбу рисола Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, профессор Воҳид Абдуллаев таваллудининг 80 йиллигига кичик бир тўёнадир. Рисолада истеъдодли адибнинг таржимаи ҳоли, олим, адиб, жамоатчилик фаолияти хусусида баҳс юритилади. Адибнинг навойишунослик, Шарқ халқлари адабиёти тарихига доир тадқиқотлари, бадий асарлари таҳлил қилинади.

Рисола кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир
филология фанлари доктори С. МИРЗАЕВ

Тақризчилар:
филология фанлари докторлари
НАЖМИДДИН ҚОМИЛОВ, ОХУНЖОН САФАРОВ

В 4603010000-798
М 355 (04)-92-251-92 © Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан»
нашриёти, 1992 й.

ISBN 5-648-01661-1

ҚИРИШ

Самарқанд — мўйсафид Машриқнинг қадимий шаҳри. Бу азим шаҳарнинг доврўғи ўзи сингари кўҳнадир. Гарчи Самарқанд «Шариф» унвонига сазовор шаҳарлар сафида бўлмаса ҳам, аммо у ҳақда улўғловчи сўзларсиз мушоҳада юритиш ножоиз саналади. Самарқанднинг жуғрофий муҳити, обу ҳавоси, кўрку таровати, олтинга баробар тупроғи, ўша бебаҳо бойликларни азиз билиб, минг йиллар оша шарафлаб келган танти фарзандлари ҳаққи ҳурмати шуни тақозо этади. Закий аждодларимиз ана шу ҳақиқатни «Самарқанд сайқали рўи замин аст» («Самарқанд ер юзининг сайқалидир») тарзида нақш этиб қолдирганлар. Йиллар, йўллар, авлодлар оша Самарқанд мадҳи яшаб келди. Унга етиш, шаффоф ҳавосидан нафас олиш, табаррук тупроғини тавоф этиш ширин орзуга айланди. Не-не сайёҳлар, улўғ алломаларни бағрига олмади бу азим шаҳар! Пойи қадами бу муқаддас тупроққа теккан буюк зотлар эса унга чексиз ҳайрат-ҳаяжон, юксак эҳтиром ва садоқат ила муносабатда бўлдилар, тарих зарварақларида ўчмас ёдгорликлар қолдирдилар. Ҳазрат Алишер Навоий ҳам ўша сафда камарбастадирлар. Улмас «Хамса»нинг биринчи достони — «Ҳайратул-аброр»да шундай завқли сатрлар мавжуд:

Мисру Самарқанд не монанд анга,
Зимнида юз Мисру Самарқанд анга.

Ута муболаға (ифроқ) санъати ишга солинган мазкур байт Алишер Навоийнинг киндик қони томган Ҳирот шаҳри мадҳига аталган. Бироқ улўғ шоир Ҳиротнинг салобатини ёрқин жилолантириш учун ташбеҳ излайди. Жаҳон маданиятининг ноёб ёдгорликлари жамланган Миср ва Самарқанд унинг ниятларига мос бўлиб тушади. Ҳирот баҳона бўлиб, Мисру Самарқанд ҳам улўғланади. «Садди Искандарий» достонида Самарқанднинг

бошқа бир фазилати рўёбга чиқарилади, афсонавий жаннат боғи билан баробар кўрилади.

Жиноваш Самарқанд мавжуд йўқ,
Ки қилмиш бино они Искандар — ўқ.

Албатта, улуғ шоирнинг беш йиллик навқирон умри кечган шаҳар бунёд топиши ҳақидаги ақидалари мунозарадан йироқ эмас. Бироқ, мулоҳазаларимизнинг ўзидан Самарқанд ва Алишер Навоийга тақалиши рамзий маъно ташийди. Чунки, жаннатмакон Самарқанднинг мақтови тилларда дoston экан, бунинг учун унинг асил фарзандларининг ҳиссалари улқандир; дунёвий маданият тарихи саҳифаларида Алишер Навоийнинг шоҳ асарлари ўзбек ва Шарқнинг тимсолига айланган экан, шу бебаҳо хазина муҳибу тадқиқотчиларига мингминг ташаккур! Таъкид этганимиз ҳар иккала мавзунинг ишланишида шу муборак заминда вояга етган улуғ бир аллома бутун онгли фаолиятини сарф этиб ўтдики, бугун биз унинг руҳи поки олдида таъзимдамиз. Муддао равшан, гап ўзани академик Воҳид Абдуллаевга тортаётир. Чунки Устоднинг етмиш йилдан зиёдроқ умри шу азим шаҳарда кечди. У ўз она шахрининг мафтунни, фидойиси, тўла маъноси билан қобил ва комил фарзанди эди. Андижонлик илму маърифат арбоблари Улфат, Бокирлар ғоят жоиз эътироф қилганларидек, Устод «буғдой нонли Самарқанднинг буғдой сўзли фарзанди, алломаи даврони» бўлиб ўтди. Киндик қони томган, бошини силаб, рўшнолик раво кўрган она шаҳри шуҳратини океан ортида—Амриқода ҳам тарғиб этиб қайтди. Бугун ҳамма жиҳатдан тараққий қилган бу мамлакатга ташриф буюриш анча енгил кўчаётир. Аммо Устод сафарда бўлган ва азиз умрининг уч ҳафтаси ўтган 60-йилларда—«ғоявий курашнинг оловли палласида» Амриқони орзу қилиш, илмий баҳсларга аралашиб, «коммунизм сари дадил бораётган» мамлакат нуқтаи назарини ҳимоя қилиш чинакам жасоратга тенг эди.

Воҳид домла бу сафар таассуротлари ҳақида «Умрининг уч ҳафтаси» сарлавҳаси остида батафсил ёзиш ниятида эди. Аммо орзу ушалмади. Сабаблари Устоднинг ўзигагина аён эди. Бизга эса ўша катта асардан айрим лавҳалар мерос қолган. Воҳид домланинг умр китоби — «Сайланма»сига кирган лавҳалардан бир парча: «Мана мен, 1961 йил март ойининг 5—6 кунлари совет олимлари составида Американинг Бостон университетида бўлганимда, кўпгина «олим»лар билан мулоқотда бўлган эдим. Жумладан, Ричард Фрай мен билан форс тилида, «Муаррих» Ричард Пайпис эса дастурхон

атрофида рус тилида гаплашган эди. Ана шу уйдирмачи «Муаррих» менга рус тилида нашр эттирган «Коммунизм или национализм» китобини ҳадя этди ва «Биламан, ўқимайсиз», деб ҳам қўйди сўз орасида илжайиб... — Жаноб Ричард Пайпис! Мен ўз Ватанимда кўрмаганим ёвуз одамлар, халқимизнинг қонхўр душманлари — Кўр Шермат босмачилари сувратини келтирибсизу, остидан «мусульманские революционеры» (мусулмон инқилобчилари) деб ёзибсиз. Ахир, булар ўзбек шаҳар-қишлоқларига ўт қўйиб юборган, халқни қон қақшатишда ном чиқарган террорист каллақасарларку, — деб айтдим» («Сайланма», 435-бет). Ҳа, ўша давр руҳи шундай муносабатни тақозо қиларди. Бугун империалистга ҳам, босмачига ҳам қарашларимиз ўзгарди. Маълум маънода сохтакорлик чекинмоқда. Замонлар келиб, тарихнинг ўзи ҳақ гапни айтар. Тугунлар ечилар, ҳодисалар ўз номини топиб олар...

Алишер Навоийнинг уммонга баробар ижодиёти Воҳид домла илмий изланишлари занжирида марказий ҳалқани ташкил қилади. Устоднинг илмий-бадий яратмаларини дарахтга қиёс этсак, Алишер Навоий мероси мавзуи унинг ўзаги, ҳаракатга келтирувчи бош озуқа томиридир. Зеро, Воҳид домла «Алишер Самарқандда», дея илм оламига кўз очди, Навоий ҳақида ёза-ёза ёруғ дунёдан кўз юмди...

Устоднинг умр дафтари ҳақида мушоҳада қилар эканмиз, таниқли шоир, олим ва таржимон Жамол Камолнинг мана бу жумлалари беихтиёр диққатимизни жалб этди: «Илм аҳли ўзи ҳақида гапиришни ёқтирмайди. Улар ўзлари хусусида сукут сақлайдилар. Академик Иброҳим Мўминов шахс сифатида ким эди? У катта фалсафага қандай йўллардан кириб келди? Босиб ўтган йўли ҳамма вақт текис бўлдими? Қадимшунос — археолог академик Яҳё Фуломнинг ҳаётини муфассал биладиганлар борми? Матншунос олим Ҳамид Сулаймонни-чи? У ҳаётда нималарга эришди ёки эриша олмади? Нима учун? Академик Воҳид Абдуллони танийсизми? Ҳаётлиги чоғида уни кўрганмидингиз? Тилшунос олим профессор А. К. Боровков қандай инсон бўлган?...»¹.

Муаллиф ғоят савоб масалани кун тартибига қўйган. Шунингдек, унинг айрим фикрлари билан мунозарага киришиш ҳам мумкин. Чунки илм оламининг юк-

¹ Ж а м о л К а м о л. Райим девонани танийсизми? «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991 йил 5 июль.

сак илмий даража ва унвонларига эга барча вакиллари ҳам бу даргоҳга холис ният, пок қалб билан кирган эмас. Айримларга улар шуҳрат ва манфаат қалқони-дир. Москвадан бериладиган ҳужжатлар эса баланд лавозим, «орзу-ҳавасларни» юзага чиқаришда восита ва-зифасини ўтайди. Ундайларнинг асосий илинжи ҳеч қачон илм ва унинг истиқболи устида қайғуриш бўлмаган. Бундай вазиятда «ўзи ҳақида сукут сақлаш» нари турсин, ўзини кўпроқ тарғиб этиш, хизматларини шишириб кўрсатиш кун тартибига чиқиб олади. Ҳатто ундайлар «Қиладиганимизни қилиб қўйдик»,— дея керилиб ҳам қўйишади. Мазкур тоифага мансуб «илм фидойилари» кўп эмас, албатта. Лекин ҳамма жойда ҳам учраб туради. Мулоҳазамизча, Жамол Қамолнинг таъкидлари илмни тирикчилик манбаи деб билувчиларга қаратилган бўлмай, балки уни виждон амри, зарурат талаби, қис-мат ўрнида кўрувчиларга тегишлидир. Мақолада ном-лари зикр этилган устозлар, шубҳасиз, илм фидойилари ҳисобланадилар. Илмимиз ривожни йўлида дарға бўлган, унинг машаққатларини елкаларида тутиб, ўз хизмат-лари ҳақида баланд овозда сўз айтмай ва айттирмай кетган устозлар ҳурматини жойига қўйиш, хизматлари-га муносиб баҳо бериш эса уларнинг уйғоқ руҳлари ол-дидаги ҳам фарз ва ҳам қарзидир. Шундай хайрли тад-бирларнинг амалга оширилиши, устозларнинг яшаш ва ишлаш тарзидаги ибрати зора илм оламида тобора яп-роқ отаётган шуҳратпарастлик, иззатпешалик, ўзи ҳа-қида баралла гапириш каби иллатларнинг камайишига олиб келса... Жажжи мақолада кўндаланг қўйилган сў-роқлар бизни ҳам хаёлга толдиради. Дарвоқе, Воҳид домлага етмиш уч йил яшаш nasib этди. Ана шу йиллар уни балоғатга етказди. Оддий ва меҳнаткаш хонадон таълими, тақдир учун жиддий кураш жараёни уни ис-тиқболга бошлади. Устод оддий кашшофликдан жум-ҳурият Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзолигигача бўлган машаққатли, масъулиятли ва мазмунли йўлни босиб ўтди. Йирик илмий тадқиқотларнинг муаллифи си-фатида Иттифоқимиз ва унинг сарҳадларидан олислар-да ҳам танилди. Устод қўша-қўша илмий даража, ун-вон, мукофотларнинг соҳиби, нуфузли жамият ва ҳайъ-атларнинг аъзоси эдилар. Аммо яна бир аччиқ ҳақиқат ҳам бор. Устод ҳаётлигида унинг қамровли илмий, адабий, жамотчилик фаолияти хусусида арзигу-лик яхлит ишнинг яратилмаганлиги катта армондир. Бугун Воҳид домла ҳақида бир неча тўёна мақолалар

ҳамда адабиётлар кўрсаткичига эгамиз, холос². Шунингдек, Устоднинг вафоти ва етмиш беш ёшга тўлиши муносабати билан ҳам айрим тадбирлар амалга оширилди³. Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги муносабати билан Устод йўқланмоқда, у ҳақда самимий дил сўзлари айтилаётир⁴. Ачинарлисиз шуки, Воҳид домлага етмиш йиллик умр тўйини ўтказиш муяссар бўлмади. Меҳрихон ая Жалол қизининг кутилмаганда бетоб бўлиши ва олам билан видолашуви Устодга ногаҳоний катта зарба бўлиб тушди. Бундай вазиятда кутилажак шодиёналар унинг нозик юраги ва шоирона қалбига сиғмади. Чунки у пушти паноҳи — чаманидан ажралган, фиғони фалакка ўрлаган булбул ҳолатида эди. Оила муҳитидаги поклик, бир-бирига катта меҳр қўйиш, навоиёна садоқат, вафо шеvasини умр мезони деб билиш Устодни шу кўйга солди. Воҳид домлани ўша мусибатли ва тушқун руҳий кайфиятдан чиқариш анча мушкул кечди. Ёш тўйи ҳақидаги гапни ўртага қўйишнинг эса сира имкони топилмади. Устоднинг ёру дўстлари, қавму-қариндош, шогирду фарзандлари, мухлисус касбдошлари умидли бир илинж — унинг етмиш беш йиллик тўйини маромида ўтказишни режалаштириб кўнгилларига таскин бердилар. Таассуфлар бўлсинки, шундай бахтли онларни Устод ҳузурида қувноқ кайфиятда нишонлаш ҳам унинг яқинлари учун изтиробга, дардга айланди. Кемтик дунё яна бир карра норасолигини ошкор этди. Истиқболимизга хушxabар ўрнига машъум мужда кўндаланг келди. Кўп сонли толиблар саховатли мураббийдан, мухлислар ширин калом адибдан, шогирдлар маънавий падарларидан жудо бўлдилар. Жуфтдан жудо бўлган бўз тўрғай, бўзлай-бўзлай армонли дунё билан видолашди...

² Воҳид Абдуллаевич Абдуллаев. Ўзбекистон олимлари библиографиясига доир материаллар. Тошкент, 1973 (Устод ҳақида ёзилган тўёна мақолалар, илмий-адабий асарларига доир тақризлар рўйхати шу рисоланинг 39—41-саҳифаларида берилган. Такрон кўчириш лозим кўрилмади).

³ Б. Валихўчаев. Аллома, Устод. Ба муносабати 75-солагии содрўзи шодравон академик Воҳид Абдуллоев. «Ҳақиқати Ўзбекистон», 14 май соли, 1987; Аллома, шоир, устоз. Китобсеварлар жамияти Самарқанд вилоят «ташкilotи» чиқарган рангли, суратли, ёзувли плакат. Воҳид Абдуллаевич Абдуллаев. Биобиблиографик кўрсаткич. Самарқанд, 1987. Мазкур кўрсаткич олдинги нашрнинг тўлдирилган нусхаси. Бунда Устоднинг энг охириги ишлари ҳам ҳисобга олинган. Китобчанинг 47—51-саҳифаларида Устод ва унинг асарлари ҳақидаги мақолалар рўйхати берилган.

⁴ Геворкян А. Подвиг Устода Абдулло. «Ленинский путь», 22 сентябрь 1990 года.

Йиллар шафқатсиз оқиб ўтдилар. Воҳид домласиз дунёнинг чархи эса етти қарра айланишга улгурди. Етти йилдирки, Самарқанд кўчаларида Воҳид домланинг нузли қиёфаси кўринмайди. Дорилфунун дарсхоналарида, Бухоройи Шариф мажлисгоҳларида, анъанавий навойихонлик анжуманларида, тароватли Фарғона водийсидаги биродарлар, муҳибу мухлислар суҳбатида Устоднинг ширали, дилбар овози, мазмун ва далилларга бой каломи янграмайди. Ҳамма тамшаниб, интиқ ва интизор уни қўмсайди. Устоднинг шодон ва шодмон кайфиятда қаҳқаҳа отиб эшикдан кириб келишини кутади. Аммо энди бунинг иложи йўқ. Ҳар қандай шафқату даҳшатларга қодир табиат бу борада биз сингари сукут сақлайди... Лекин кўнгиллар тубида бир таскин ва тасалли яшайди. Воҳид домланинг нуруний чехраси уни биладиганлар кўз қорачиқларида устивор ўрнашган. Устоднинг нек номи, эзгу ишлари, жавоҳирли каломи қулоқларда жарангдор акс-садо бераётир. Етти йилдирки, Устод боқий қолдирган маънавий меросида иккинчи умри — мангулик гаштини сурмоқда. Ҳазилмутойибга бой, боқи-беғамларга нашта, ҳозиржавоб бадихалари билан юртдошлари қаторида иллатларга қарши жанги давом этмоқда.

Самарқанд вилояти аҳолиси ўртасида унинг қуйидаги бадихаси ёд бўлиб кетган. Мазкур тизмалар Устод дорилфунуннинг раҳбари бўлган ва толиби илмлар қишнинг қировли кунларида ҳам дала кезган йилларда тўқилган. Сатрлар қоғоз юзини кўрган эмас. Улар ҳамон эл оғзида яшайди. Устод бисотида ўз вақти ва ўрнида айтилган, «вазифа»сини ўтаган шу қабилдаги яратмалар бисёр эди. Уларни хатга тушириш, асраш ҳеч кимнинг хаёлига келмаган. Чунки ҳамма шундай қувноқ инсон камида юз йил яшайди, деб ўйларди. Афсус... Устоднинг ўша йўналишдаги ижодидан ёлғиз ёдгорликни эътиборингизга ҳавола қилаётирмиз, азиз ўқувчи!

Така-тум-так,
«Зарафшон»да Пак.
Пахтасини терай десак,
Бермайди этак.
И так, йўқ «этак»...

Эзгулик ўлмайди. Насллардан наслларга, диллардан дилларга, тиллардан тилларга кўчиб яшайди. Яхшиликка ташна қалбларга ҳаловат улашади. Эзгуликка бахшида умрнинг насибаси ҳам шу. Бу зиё ва заковат пок ниятли инсонларнинг орзусидир. Маърифат улар-

нинг маънавий оламига ёғду таратади. Зиёпеша — чароғбон. Унинг ўрни олдинги сафда. Айтилганлар Воҳид домланинг яшаш тарзи эди. Ҳа, Устод ўшандай эзгу ишлари билан тирик. У бугун табаррук саксон ёшга қадам қўйди. Маърифат машъалини баланд тутган Устод доно тафаккури, панду ҳикматлари билан сафларимизда одимлаётир...

Азиз ўқувчи! Ушбу мўъжаз китобчани Устоднинг пок номи, умри, руҳи олдидаги қарзни узиш йўлидаги кичик бир уриниш деб билгайсиз. Воҳид домладан талабалик йилларида сабоқ тинглаган, ҳамон унинг доно ўғитларига таяниб иш кўраётган икки шогирднинг дил дафтаридаги айрим лавҳалардан таркиб топган рисола Устоднинг улуғ тўйига кичик туҳфадир.

САМАРҚАНД ГУЗАЛДИР, САМАРҚАНД ГУЗАЛ...

Узи вояга етган заминни қадрлашдан Ватанни севиш туйғуси шаклланади. Унинг ибтидоси ота-онанинг аҳду паймони рўёбга чиққан остонадан бошланади. Дарахтнинг ҳосили баҳорда туккан куртакларида кўринади. Ундан кўнгил тўлса, меванинг чўғи ҳақида баралла гапириш панд бермайди. Ҳаёт синовларидан безавол ўтган бу ҳолат-ҳодисаларнинг ростлигини Воҳид домланинг ибратли умри сабоқлари тўла тасдиқлади.

Устод бешиги тебранган Самарқандда яшаб дунёни таниди. Шу мўътабар заминнинг содиқ ўғлони сифатида она юрти шўхратининг жаҳоний кенгликларда янада мустақамланиши учун сезиларли улуш қўша олди. Алломадан боқий қолган маънавий мерос ҳам айтилган мулоҳазалар учун шоҳидлик беради. Забардаст олим илмий кузатишларининг бош мавзуи қаердан ва қайси масаладан бошланмасин, унинг бир учи, албатта, Самарқандга уланади. Худди шундай мулоҳазани Устоднинг адабий-публицистик асарлари ҳақида ҳам айтиш ярашади. Бундай юксак ва нодир инсоний фазилат табиатнинг улуғ инъоми. Барча мавжудотнинг онаси — табиат эса бундай олий неъмат, эҳсонини эрка ва азиз кўрган фарзандларига раво кўради. Шундай ноёб жавоҳир Алишер Навоий жисмининг зарра-зарраларигача таралган эди. Шунинг учун ҳам улуғ бобокалонимиз она шаҳри Ҳиротни еру кўкка ишонмайди, муқаддас саждагоҳ сифатида унга сиғинади, юксак шарафлайди.

Алишер Навоийдаги Ватанни қадрлаш туйғуси Воҳид домланинг кўламдор фаолиятида ҳам баралла кўзга ташланади. У азим Самарқанднинг ошиқи шайдоси, катта қалбли куйчиси, хушхон, хушовоз булбули эди. Она шаҳрининг фақат ўзигагина ярашиқли ҳар бир ашёси — кўк ўпар нилий гумбазларидан тортиб, тароватли гулларигача — Устодга завқ-шавқ, илҳом улаш-

тан, уни жўшдирган, ҳароратли шеърӣ сатрларининг дунёга келишида доя бўлган.

Гулларга бурканган ажойиб шаҳар,
Ясаниб кўкарган майса кўкатлар.
Лоларанг товланар барча бекатлар,
Самарқанд гўзалдир, Самарқанд гўзал.

Воҳид домланинг болалик йиллари дунёнинг алғовдалгов палласига тўғри келди. У чақалоқ йиғиси билан ёруғ оламга кўз очганда (1912), жаҳон ўзининг биричи қирғин-барот урушига ҳозирлик кўрмоқда эди. Дунёвий безовталиқ Самарқандни ҳам чеклаб ўтмади. Чор тажовузкорларининг истибдоди, уларнинг ковушини олдинга қўйиб, сиғинган бир ҳовуч маҳаллий амалдорлар — ювиндихўрларнинг зулми қўшилиб халқ тинкасини қуритди. Замоннинг қалқиб юзага чиққан жафолари Абдулла акалар хонадонига ҳам заҳарли тилини чўзди, тирикчилик равишини издан чиқарди. Шукроналар бўлсинки, шундай оғир бир шароитда ҳам ажодларимизнинг тирикчилик тарзида, «оилани режалаштириш» деган хунук гаплар бўлмаган экан, Абдулла акалар «худо берган» навбатдаги фарзандни хушнудлик билан пешвоз олишди. «Тишини берган худо, ризқини ҳам беради», — дея яратгандан рози бўлишди. Ўртаҳол, ammo маърифатли хонадон соҳиблари катта умид билан «янги меҳмон»га «Воҳиджон» (якка, ягона, битта; худонинг номларидан бири) номини беришди. Турмушини ҳалол меҳнат, поклик ва ибодат билан ўтказган отонанинг нек тилагига фаришталар ҳам «омин» дейишган экан. Уларнинг пок қалб билан сиғиниб қилган илтижоси мустажоб бўлди. Хонадоннинг нури дийдаси ўз ажодларига шараф келтирди, азим Самарқанднинг азим фуқароси — Воҳиди рутбасига кўтарилди... Воҳид домлага насиб этган улкан бахт яна шундаки, у илк саводини ота-боболаримиз дил дафтарини битиб қолдирган араб ёзувида — эски ўзбек имлосида чиқарди. Мазкур имконият унга Шарқнинг маънавий хазинасига катта йўл очиб берди. Эски ёзув унинг жону дили эди. Бугун Устоддан бизга мерос қолган қўлёзмаларнинг аксарияти минг йиллик тарихимизни бағрида жо этган ўша қадимий ёзувадир.

Воҳид домланинг бутун умри Самарқанднинг «Чорраҳа»сида ўтди. Унинг ўқувчилик йиллари ҳам эски шаҳарнинг шу мавзеида кечди. Дастлаб «Шарбатдор» масжиди олдидаги эски мактабда таҳсил ола бошлади. Устод ҳақида ёзилган мақолалардан бирида унинг илк сабоқ йиллари хусусида шундай жумлалар кўзга ташла-

нади: «...6—7 ёшларга борганида отаси Абдулла ака уни ўзи 15 йил ўқиб, зўрга саводини чиқарган «Шарбатдор» масжиди ҳузурдаги эски мактабга топширди. Ҳайриятки, Улуғ Октябрь қуёши ёғду сочиб, Самарқандда ҳам совет мактаблари очила бошлагач, бўлғуси олим ва педагог Алишер Навоий номли мактабда ўқиди»¹. Мазкур парчани кўчиришдан мурод, унинг муаллифи билан баҳслашиш эмас. Биз бундай ниятдан йироқмиз. Масаланинг моҳияти ўшандай жумлалар баҳонасида дил мулкида чўккан оғир бир дардни юзага чиқаришдан иборат. Етмиш йилдан зиёдроқ муддат ичида тилимизга кишан солинди. Кўзимиз ҳам хира тортиб келди. Ҳақиқат борлигича рўёбга чиқмади. Дарсхонада сабоқ айтганда, жамоа ўртасида маъруза қилганда, матбуотдаги чиқишларимизда олдимизда кўндаланг турган далилни бўяб-бежаб кўрсатдик-у, унинг номини социалистик реализм атадик. Дилимизни оғир бир дард эзиб тургани ҳолда жимжимадор мақтовлар, баландпарвоз ишораларга тилимизни мойил этдик. Қисқаси, ҳар бир жисмда икки вужуд яшади. 30—50-йилларнинг қатағони, зиё аҳлига қилинган ёвузларча тазйиқ ўшандай ясама қиёфаларнинг оммавий тус олишини таъмин этди. Бундай сохтакорлик ўтмиш ҳаёти, маданияти ва адабиётига муносабатда янада қабариқроқ кўзга ташланади. Бизда тайёр қолиплар вужудга келди. Инқилобга қадар бўлган даврга нисбатан қалин қора бўёқлар ишга солинди. Октябрдан кейинги йиллар учун унинг батамом акси қўлланди: ҳамма нарса оппоқ, мусаффо ва бегубор! Юқоридаги жумла айтилганларнинг ёрқин далилидир. Аслида ўн беш йил таълим берган эски мактаб чиндан ҳам инсон умрини зое кеткизганми? Мадраса таълими қуруқ ёдлаш ва фақат фанлардан иборат эди-ми? Албатта, ундай бўлмаган. Ун беш йил эски таълим олган одам илоҳиётдан ташқари, аниқ фанларни, ижтимоиёт, фикҳ, адабиёт ва табобатни пухта ўзлаштирган. Бизнинг бугунги бир неча факультетларимиз берадиган билимни битта мадраса бера олган. Далил учун яқин ўтмишимиздан бир неча мисоллар келтирайлик. Аҳмад Донишни Бухоро мадрасалари вояга етказди ва у қомусий донишманд сифатида бебаҳо маънавий мерос қолдирди. Жаҳонгашта Фурқат Қўқон мадрасаларида етарли таълим олишга улгурмади. Аммо дорилфунуннинг бир неча куллиётларини хатим қилган олий маълумотли мутахассислар ишини

¹ Воҳид Абдуллаев, Тошкент, 1973, 9-бет.

қилиб кетди. Зокиржон Фурқат Ёркентда табобат билан шуғулланган экан, тиббиёт илмини ҳам унга ўша мадрасаларнинг нотугал таълими берган. Машҳур матнушунос олим, филология фанлари доктори Порсохон Шамсиев қайси олийгоҳни тугатган? Бухороий Шариф мадрасалари у зоти олийни балоғатга етказди. Порсохон домла тирик қомус эдилар, тилларидан билим боли томарди. Яна бир ҳақиқатни ҳам эсда тутайлик. Эски мактаб ёхуд мадрасада ўқиган ҳар бир толиб юксак поғона ва даражаларга кўтарилиши шартмиди? Ҳамма ҳам ўз олдига шушудай мақсадни қўйганми? Йўқ, албатта. Масалага шу йўсинда баҳо берилса, аждодларимиз олдида ҳурматсизлик қилинган бўлур эди. Мусбат ва манфий ҳолатларнинг амал қилиши ҳамма даврлар ва юртлар учун хос ҳодиса. Шундай экан, қандайдир мансабу рутбалар, манфаат учун мадраса эшигини очганлар қаторида, илми дунёни англаш воситаси, қалб эҳтиёжи билганларнинг таҳсил кўрганлигини инкор қилиш қийин.

Чунки дунё беҳабарликдан кўра, дунёдан бохабар ўтишни афзал кўрган инсонлар ўтмишда талайгина топилган. Бундайлар ҳозир ҳам кам эмас. Абдулла ака учун ҳам ўз маънавий эҳтиёжини қондириш, дунёнинг сиру асроридан воқиф бўлишга интилиш асосий муддао эди, десак хато бўлмас. Ўша фазилатлари туфайли у ўғлининг тақдирига бефарқ қарамади. Уни мактабга берди. Таҳсилани назоратга олди. Қавму қариндошларига раҳнамолик кўрсатди. Ўқишдан кўнгли совиган одамнинг бундай ҳаракатлар бошида туришига эса ақл бовар қилмайди. Ота кўрсатган ўша ҳиммат ва эътибор туфайли Воҳид домла болалигидаёқ пишиқ билим олишга муяссар бўлди... Зеро, Воҳид домла ҳам тирик қомус эдилар ва ўша кўп қиррали билимнинг такуриссини оила муҳити ва эски мактаб берган десак, сира янглишмаймиз. Аксинча, падари бузрукворлари ва ўзларининг ҳам дилда тугун-тугун дард билан кетган руҳлари шод бўлади. Фикримизча, рафлатдан уйғониш, хатоларни ислоҳ қилиш, ўтмишимизга чапланган қора бўёқларни поклаш пайти етди. Ҳамма нарсани ўз номи билан аташ имонимизни бутун қилади, йиллар давомида маънавийетимиз бадаида яшаб, уни сиқиб келган кўҳна дардларга шифо бағишлайди...

Воҳид домла замонамизнинг тўлиқсиз ўрта маълумотини Алишер Навоий номли мактабда олди. Унинг етти йиллик (1920—1927) қувноқ умри Чорраҳадаги ана шу янги мактабда ўтди. Орадан салкам олтмиш йил

вақт ўтказиб Воҳид домла ўз мактабини қаламга олди ва у ҳақда анча батафсил мақола ёзди. Устоднинг «Навойий номли мактабда Навойийхонлик» сарлавҳали илмий-оммабоп мақоласи икки улкан муносабат билан бунёдга келган. Иш ўртасида турган мақсадлар бири иккинчиси тўлдиради, ҳатто бири бошқасини тақозо этади. Аниқроғи, Алишер Навойий таваллудининг 537 йиллиги ҳамда мактаб фаолият кўрсата бошлаганининг 60 йиллиги Устодга илҳом бахш этиб, қалам ушлатган. Айтиш жоизки, ушбу илм маскани тарихининг Воҳид домла таржимаи ҳолига узвий боғлиқ жиҳатлари анчагина. Унда Самарқандда илм-маърифатнинг такомил йўлига доир қизиқарли далиллар, лавҳалар ҳам талайгина кўзга ташланади. Мулоҳазаларимиз тасдиқи учун қуйидаги жумлаларни кўздан кечирайлик. «Ушбу мактаб, аввало, 1916 йил 6 декабрда Исматулла Раҳматуллаев ташаббуси билан Хайробод қитъаси, Шоорифхўжа маҳалласи, ҳозирги 1 Май кўчасидаги маъжид ҳовузи ёнида пишиқ гиштли, 100 нафар бола сифадиган бинода очилган эди»². Қаранг, мақола муаллифи талабчан ўқувчи олдидаги юксак масъулиятни нақадар теран ҳис этиб, унга ишончли ва аниқ маълумотлар бериш учун ҳаракат қилган. Хужжат ва далилларсиз тарих қуруқ гапга айланади ва ўқувчи назаридан тез тушиб қолади. Устод учун бу ҳақиқат равшан. Шунинг учун ҳам у рад этиш имкондан холи бўлган далилларга таянади. Муаллифнинг бундай синашта услубини машҳур маорифчи Абдуқодир Шакурий, Муқимқассоб саройида жойлашган «Доруладаб», Рухобод кўчасидаги Ҳожи Муин асосчиси бўлган «Тарбият», Қўшҳовуз кўчасида ўрнашган «Ислоҳ», Қулибойвачча ҳовлисида ташкил қилинган «Муҳаммадия», «Маориф» мактабларининг тарихига доир қайдларида ҳам ҳис этиш мумкин. Шу ўринда яна бир мулоҳазани ўртага қўйиш жоиз кўринади. XIX аср охири ва XX аср бошларида собиқ Туркистонда маорифпарварлик ҳаракати авж олди. Мазкур йўналиш ҳаётий зарурат сифатида туғилди. Унинг сарварлари майдонга чиқди. Тошкентда Абдулла Авлоний, рўзнамаларда фаолият кўрсатган Сатторхон, Ибрат, Фарғонада Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Бухорода Аҳмад Дониш, Садриддин Айний, Абдулвоҳид Мунзим, бизга ёндош бўлган қозоқ саҳросида Чўқон Валихонов, Иброй Олтинсарин, Абай-Иброҳим

² Воҳид Абдуллаев. Сайланма. Адабий-танқидий мақолалар. Ғ. Ғулوم номидаги АСН, Тошкент, 1982, 196-бет. Бундан кейин ҳам Устод ишларидан кўчирмалар шу нашрдан олинади ва саҳифалар матндан сўнг қавс ичида берилади.

Қўнонбоевлар шундай улуғ ният йўлида умр сарф этдилар. Қадимул-айёмдан маданий марказ бўлиб келган Самарқандни ҳам маърифатпарварлик оқими чеклаб ўтгани йўқ. Ҳамма жабҳада ўз ўрнига эга Самарқанд зиёпешаликда ҳам нуфузини сақлади. Унинг жуда кўп фидойи фарзандлари шу йўлда жонбозлик кўрсатдилар. Абдуқодир Шакурий эса янгича услубдаги мактаб-маориф ишининг пешвоси эди. У бу борада омадли инсон бўлган. Жиддий тажрибалар тўплаган, шундай ҳаракатга хайрихоҳ бўлганларга мадад берган. Ўз вақтида Устод С. Айний ҳам Шакурий ишини ўрганиб, Бухорода ўзи ташкил этган мактабларга татбиқ ҳам қилган эди. Абдуқодир Шакурий фаолияти қўллаб-қувватланди, тарафдор ва сафдошлари етишди. Уша қаторда Абдуллаевлар авлоди вакилларининг борлиги қувончлидир. Устод мақоласида ҳавас қилишга арзигулик яна бир ажойиб фазилат шундаки, у фикрлар, ҳужжат ва далилларнинг узвийлиги, кетма-кет амал қилишига қатъий эътибор беради. Яхлит бир мантиқий занжир мақола сўзларининг сочилиб кетишига йўл қўймайди. Жумладан, Алишер Навоий номли мактаб тарихига доир мулоҳазалар қуйидагича давом қилинади: «... Шу-шу мактаб Шоорифхўжа ҳовлисига, ундан Даҳбеди (ҳозирги 8 март) кўчасидаги Абдурашид деҳқон ҳовлисига, ундан Чорраҳадаги Қулибойвачча саройига, Октябрь ғалабаси билан кўҳна ҳукумат пристави Алексеевнинг эски шаҳардаги турар жойи Ҳасанбойваччанинг саройига кўчирилади. Яна 1923 йили Шол бозоридаги эски докторхона (ҳозирги № 24, саккиз йиллик мактаб) биносига, сўнгра 1936 йили Чорраҳадаги ҳозирги бинога ўтади. Унинг ёнидан марҳум депутат, академик Иброҳим Мўминов ташаббуси билан 1970 йили Янги ўқув корпуси қурилиб, эндиликда ушбу мактабнинг 41 синф, 78 ўқитувчи, 1400 ўқувчилари бор (рақамлар 1978 йилгача бўлган маълумотни ифодалайди — Б. В., Р. В.)» (Уша китоб, 196-бет). Фикримизча, келтирилган парча ортиқча шарҳу изоҳларга зарурат сезмайди. Энди ўртага қўйилган масаланинг бошқа қирраларини назардан ўтказайлик. Воҳид домла катта қалбли, саховатпеша, ҳиммати баланд, эътиборли, синчков инсон эди. Унинг учун ишнинг катта-кичиги бўлмасди. Айтилганларга илова шуки, Устод табиатан-болажон ва туғма муаллим эди. Воҳид домла муаллимликни катта шараф биларди. Устод учун танлаган соҳаси тирикчилик манбаи, нон топиш воситаси бўлмаган. Унинг учун муаллимлик улуғ эътиқод эди. Воҳид домлага ўхшаган имони бутун,

диёнати, фидойи инсонлар шу жабҳада жавлон урганлиги туфайли муаллим эъзозда. Унинг ҳурмати устивор яшайди. Эътиқод кўчасидан ўтмаган, тайини йўқ, шахсий манфаати йўлида ҳамма нарсага тайёр, бевурд кимсалар муаллимлик туздонига тупуриб, мўмай пул илинжида тўрт томонга изғиган йилларда ҳам Воҳид домладай ҳалол инсонлар бу муқаддас касбнинг қалқони бўлдилар.

У икки Чақириқ Ўзбекистон Олий Кенгаши (1963, 1967) депутатлигига сайланди ва шу ўн йил давомида Олий Кенгаш халқ маорифи доимий комиссиясининг раиси эди. Бугун халқ маорифи соҳасида амал қилаётган жуда кўп имтиёзларнинг баҳсу мунозараси ўша суронли йилларда кечган. Халқимизнинг кўплаб ардоқли фарзандлари бу йўлда курашди, соғлиги, «эгаллаб турган лавозими»дан жудо бўлди. Хайриятки, ҳақ ўз ўрнини топди, муаллим кўксига ҳам шамол тегди... Воҳид домланинг қатор унвону даражалари бор эди. Аммо у ёру дўстлари, шогирду мухлисларига ёзган мактублари остига араб ёзуви билан «Муаллим мулло Воҳид Абдуллоий Самарқандий»,— дея имзо чекарди. Ҳа, қисқаси, Устод муаллим бўлиб тугилганлиги учун кўкси осмон, фахр этарди... Руҳшунослик, мактабшунослик ва тарбия соҳаси мутахассисларининг тадқиқотчилари чиқишларида шу ҳақиқат — муаллим бўлиб туғилиш тармоқ аҳволини тубдан ўзгартиришда бош омил эканлиги ўринли таъкидланмоқда. Улар хулосасининг ҳаётий эканлигига Воҳид домла босиб ўтган салкам ярим асрлик йўл мисолида яна бир карра қаноат ҳосил қилдик. Айримларигина саналган фазилатлар Воҳид домлани умр бўйи ўз мактаби — тақдирига шерик қилиб қўйган. Устод у ерда содир бўлган ҳар бир ўзгаришни кузатиб, баҳо бериб борган, чигаллар ечимига аралашган. Самарқандда маориф, маданият, адабиёт, адабиётшунослик, умуман, илм равнақи ҳақида гап кетар экан, унда Воҳид домланинг улуғ хизматлари борлиги кўнгилларга ҳузур бағишлайди.

Яна бир қувончли далилни таъкидлашни истардик. Илк бор 1916 йилда Чорраҳада Жаҳид — янги мактаб толиби илмларга ўз қучоғини очди. Ана шу маърифат ўчоғининг ташкилотчиси Исматулло Раҳматуллозода Абдулла ака ва Воҳид домланинг яқин қариндошидир. Яна зўр мамнуният билан қайд этмоқ лозимки, йигирманчи юз йилликнинг 90 йили давомида маориф, маданият ва илм жабҳасида Абдуллаевларга мансубияти бўлган юзлаб фидойилар баракали фаолият кўрсатаётир.

Улардан кейинги эллик йил ичида балоғатга етганларининг сарвари Воҳид домла эдилар... Ҳаётга фаол ара-лашиш, жўшқинлик ва ҳозиржавоблик Устоднинг қонқонига сингган фазилатдир. Улар табиий, қуйма, самимий ва воҳидона эди. Бу соҳаларда табиат Воҳид домлага саховат кўрсатган. Ундан ҳикмат ва ҳимматини дариф тутмаган. Халқда, урфиятда иши ўнгидан келадиган инсонларга нисбатан «назаркарда» ибораси қўлланилади. Устод ҳаётидан хотираларимизда абадий ўчмас бўлиб муҳрланган ибратли лавҳалар бизни ҳаёлга толдиради ва дил амрини тилга чиқаришга ундайди. Оқибат қатъий якунга келамиз: Ҳа, Воҳид домла чиндан ҳам бетакрор, назаркарда ва Инсони комил эдилар.

Воҳид домла дарҳақиқат саховатли Самарқанднинг «омади кулиб боққан» фуқароси эди. Халқимизда «ниятига яраша топди», деган таъбир бор. Мазкур ҳикмат мусбат ва манфий маънода ҳам қўлланилади. Ёмон одам қандайдир фалокатга юзма-юз келганда, яхши инсонни бахт қаршилаганда, ўша доно жумла ишлатилади. Масалага юзаки ёндошилса, ўша таъбир ҳақида маломатлар ёғдириш мумкин. Аммо жиддий мулоҳаза юритилса, «қилни қирқ ёриш»га қурби етадиган халқнинг донишмандлиги намоён бўлади. Яъни «ҳар ким экканини ўради». Бугдой сочган шоли, шоли сепган арпа кутса — бемаънилик. Инсон юраги ҳам тубсиз ҳазинага ўхшайди. Унда эзгуликнинг ҳам, ёвузликнинг ҳам куртаклари яшайди. Ҳамма гап муҳит ва парваришда. Воҳид домланинг улуғлиги шундаки, унинг юртида эзгулик куртаклари парвариш топди, ёвузлик томирларини сиқиб, қуритди. Шундан бўлса керак, Устод умр бўйи ёмон ниятли кимсаларга ҳам яхшилик қилди, уларга ҳиммат кўрсатди. Унинг бундай хулқ-атвори она-табиатга ҳам хуш ёқди. Табиат эса ўз ўғлонидан саховатини дариф тутмади, уни улуғлик шоҳсупасига кўтарди, одамлар юрагидан жой берди. Яна улкан бир бахтни унга насиб этди. Устод етмишдан ошганда ҳам волидан муҳтарамаси тирик эдилар. У ҳар бир иш кунини ўша мўътабар зотни тавоф қилиш билан бошлар ва дуосини олиш билан якунлар эди. Бироқ онани тупроққа топшириш Воҳид домланинг пешонасига битмади, ўзи олдинроқ кетиб қолди... Бутун умри Чорраҳа мавзеида ўтган Устоднинг ҳаёт чорраҳаларидаги уринишлари силлиқ, ҳамирдан қил суғургандек амалга ошган дейиш ҳам адолатдан бўлмайди. Табиат китобида бундай қонуният йўқ. Чунки у гул ёнида тикан, дур билан бақамти садаф, бол ва заҳар, кун ва тун... сиқари қа-

рама-қарши ҳолат, ҳодиса, ашёларни ато қиларкан, улар замирида курашни яширди. Гулга ошуфта кўнгил риёзат чекмоғи, тикан азобларига дош бермоғи лозим. Зулмат кутби ёғду... Булар инсон тақдири учун ҳам бегона эмас. Ахир, одамизотнинг ўзи ҳам табиатнинг олий хилбати — шариф фарзанди-ку?! Саховатли онанинг бағри кенг. Унда меҳр ҳам, қаҳр ҳам етарли. Фарзанд истиқболига кўз тутган она интизом, поклик ва меъёрни хуш кўради. Ушалар бўлмаган жойга имон, диёнат, ҳалоллик йўламайди. Талтайиш, худбинлик, ҳаром ғолиб келади. Боринги, табиатда ҳам, жамиятда ҳам ўпирилиш юз беради. Шулардан огоҳ этиш чораси — зиддиятли икки кучнинг мавжудлигидир. Илоҳият таълимида зикри ўтганлар хусусида рўйроост ва урғу билан айтилади. Ўз ҳаққига монельлик ҳар бир муслим ва муслиманинг Олий мавжудот олдидаги қарзи эканлиги таъкидланади. Заррама-зарра эътиқод бутунлиги тарбияси сингдирилади. Воҳид домла ана шу руҳда таълим олиб, тирикчилик қилган эътиқодли ота-она, авлодлар муҳитида ўсди, айтилганлар унинг шуурида ҳам муқим ўрнашган эди. Ўз нафси устидан ғолиб келиш қаноатга бошлайди. Шундай экан, инсон тирикчилиги ўз меҳнати билан таъмин этилмоғи зарур. Ҳадиси шарифда Аллоҳ номидан бу ақида «Сендан ҳаракат — мендан баракат» тарзида ифода қилинган. Ана шу лўнда ва ҳаёт фалсафасини ўзида мужассам этган гоё бутун умри давомида Воҳид домла йўлини ёритиб турди десак, янглишмаймиз. Устоднинг ҳаракат ва фаолликка сиғиниши, ҳамиша амал қилишининг ўқ илдизлари, биз айримларини эслатганимиз ўша таълимотга уланади. Уқувчилик йилларидаёқ у олдинги сафларда эди. 1925 йилда Воҳид домла 13 ёшда бўлиб, Алишер Навоий номидаги мактабда таълим оларди. Самарқандга М. И. Калинин келди. Марказдан келадиганларни байрамона тусда кутиш анъанаси ўша йилларда ҳам мавжуд бўлган. Ешу қари Бутуниттифоқ оқсоқоли истиқболига олиб чиқилади. Самарқанд ўқувчилари вакилларининг биринчи қаторида Воҳид домла ҳам шахдам одимлар билан борарди. Улар Устод Садриддин Айнийнинг

Олдай бос, олдай бос, эй қариндош!
Мундин сўнг оқмасин кўзингдан ёш, —

сатрлари мавжуд шеърини баланд ва жўр овозда айтиб М. И. Калининни олқишлаган.

Воҳид домла Файзулла Хўжаев номидаги таълим-тарбия билимгоҳида таҳсил кўрган йилларида (1927—

1930) ҳам фаол эди. Ўзи сингари билимга чанқоқ, ши-жоатли, истеъдодли талабалар билан дўстлашди, улар билан ҳамкорлик қилди. Устод билан сабоқдош — дўстлар сафида кейинчалик фалсафа фани соҳасида жиддий изланишлар қилган Тожикистон Фанлар академиясининг академиги Аловиддин Баҳоваддинов, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, қадимшунос— тарихшунос Рашид Набиевлар бор эдилар. Йиллар ва ҳаёт гирдоби Воҳид домла учун чинакам шаклланиш мактаби вазифасини ўтади. Уни инсон сифатида вояга етказди. Болалик чекиниб, яшашнинг тўфон ва машаққатлари кўндаланг кела бошлади. Тақдир ва истиқбол учун кураш ташвишлари Устодни ўз домига тортди. Тасодифми ёхуд «азал котибларининг битиги»ми Воҳид домла ўқишни Фарғонада, юртдоши Мирзо Улуғбек номидаги педагогика олий билимгоҳининг ижтимоий-адабий бўлимида давом эттирди. Таҳсилни имтиёзли тамомлагач (1932), мустақил яшаш — меҳнат фаолиятини бошлади. Устоднинг таълим-тарбия соҳасидаги илк қадамлари Фарғонада қўйилди. У озроқ муддат ўша шаҳардаги хотин-қизлар ишчилар куллийетида (рабфак) ўзбек адабиётидан дарс берди. Фарғонада ўқиш ва меҳнат фаолиятини бошлаш Воҳид домла умр дафтаридан ўчмас саҳифалар бўлиб муҳрланди. У бахтиний, турмушдаги содиқ сафдошини ўша кўркам водийдан топди. Униб-ўсган юрти табиати каби феъли кенг, назокату латофатга бой Меҳрихон ая Жалол қизи билан тақдирини боғлади, ибратли оила қуришди. Устод жуфти ҳалолли билан ярим асрга яқин гоят ширин, ҳавас қилса, намуна олса, арзигулик турмуш кечирди. Меҳрихон ая номига муносиб меҳру оқибатли, ҳиммат ва шафқати баланд аёл эди. Устод ва Меҳрихон аялар хонадонининг файзи ўзгача эди. Одам-охунлик, самимий муомала, ширинсўз, илтифот, назокат, саховат оила сардорларининг азиз умри кечган ҳовлини бошқача бир ёғду билан ёритиб, ҳарорат бағишларди. Меҳрихон аянинг тўкин дастурхои ҳамиша ёзиқли, қозони қайнаб турарди. Шафоат истаб дарвозадан қадам босган инсонлардан кимнингдир ноумид ва тушкин кайфиятда қайтганини кўрган ёхуд эшитган эмасмиз. Устод хандон суҳбатю ҳазил мутойибалари билан келувчилар кўнглини топса, Меҳрихон ая шарқона меҳмоннавозлик, илтифот билан хушнуд қилиб кузатарди. Ҳаёт аталмиш улкан уммонда ҳар бир инсоннинг ўз ўрни борлиги ҳақ экан...

Халқимиз тарихида армонли йиллар сифатида ўчмас

из қолдирган 30-йиллар Воҳид домла ҳаётининг ҳам тарадудли, чиниқиш палласи ҳисобланади. У дастлаб жумҳурият Фанлар Комитетининг аспиранти (1933—1935), кейинчалик «Ёш куч» оёномаси, Тошкент драм-студиясида (1935—1936) адабий ходим бўлиб хизмат қилди. 30-йилларнинг иккинчи ярмида унинг асосий, таржимаи ҳолида ёрқин саҳифатлар бўлиб қўшилган ўқитувчилик фаолияти бошланди. Олий ўқув юртларида адабиётдан дарс бериш Устоднинг илмий-назарий жиҳатдан балоғатида муҳим омил бўлди. Аспирантурада таҳсил йилларида Самарқанд, Тошкент, Москванинг етук адабиётшунослари билан бўлган мулоқотлар жараёнида йиғилган билим жамғармаларини ҳаётга, амалиётга татбиқ қилиш имконияти туғилди. Устод Садриддин Айний, профессор Абдурахмон Саъдийларнинг Шарқ адабиёти тарихига доир қимматли кўрсатмалари, таниқли адабиёт назариётчилари Л. Н. Тимофеев, Ю. Н. Соколов, Г. Ф. Асмус, Г. С. Федосеев, рус шарқшунослик мактабининг эҳтиромли арбоби Е. Э. Бертельсларнинг сермазmun таълимотлари Воҳид домланинг муаллимлик фаолияти ва илмий изланишларида қўл кела бошлади. Ҳазрат Алишер Навоий ўринли айтганларидек,

Оз-оз ўрганиб, доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.

Дарвоқе, жилғаларнинг шилдираши ирмоқлар шўхлиги ва оқимини тоширади. Ирмоқларнинг бирлашуви наҳрлар — дарёларга дойдир. Инсоннинг балоғати ва ўша табиий жараёнлар ўртасида монандлик, муштараклик кузатилади. Чунки маънавиятга меҳр қўйган, уни қалб амри, эътиқод асоси билган инсонгина ҳамиша тафаккур қатраларига ташна тамшанади, тинимсиз изланади. Воҳид домла ҳаётини тажрибалари айтилганларга шоҳиддир.

Йигитликда йиғ илм махзанин...

Алишер Навоий даҳосида ажойиб бир ҳикмат яшайди:

Йигитликда йиғ илм, махзанин,
Қарилғ чоғи сарф қилғил ани

Муаллиф катта умумбашарий фалсафани икки сатр мағзига сингдирган бўлса-да, деярли барча асарларида шу улуғ ғояни изчил ва кўламдор ривожлантиради. Оила муҳитидаёқ шеърят, панду ҳикмат ва Алишер Навоийнинг сеҳрли асарлари билан ошно бўлган Воҳид домла ўша доно таълимотни қулоғида тутди.

Ешлик ва йигитликда йигилган «илм махзани» балоғат босқичида асқотди. Бутун ҳаёти давомида билим чашмаси—табаррук қўлэзма китобларга сифинган Воҳид домланинг ўзи билимнинг тирик хазинасига айланди. Устод учун жўшқин кўтаринки руҳиятда дарс ўтиш, маъруза қилиш одатий ҳодиса эди. Унинг дарс ўтаётган пайтидаги ҳолатини шарақлаб оққан ирмоққа, тошқин булоққагина қиёслаш мумкин бўларди. Шеърлар, ҳикоялар, ҳайратланарли воқеалар, адабий-тарихий маълумотлар, номлар — тахаллуслар қуйилиб, оқиб келарди. Воҳид домлада ҳофиза қудрати баланд эди. У тирик шеърый қомусни эслатарди. Минг-минглаб сатрлар ва номларни ёддан айтарди. Устоднинг қоғоздан ўқиб дарс ўтганини кўрган ва ҳатто эшитган эмасмиз...

Устодни шундай балоғат босқичига Алишер Навоийнинг баркамол руҳи, ноёб маънавий жавоҳироти кўтарди. У ёшлик йилларини зое этган, беҳуда, бесамара ўтказган эмас. Ўткир зеҳн, ширин, бурро тил, рангин жумлалар ғойибдан «лўп» этиб тушгани йўқ. Табиат ато этган буюк инъом — истеъдодни Воҳид домла муқаддас билган, эъозлаган, уни асраш, камолат босқичига кўтариш чораларини излаган. Меҳнат, машаққат, сабручидам, ҳаловатсизлик билан дўст тутинган. У ҳали мактабда ўқиб юрган йилларидаёқ Самарқанд ўқувчиларининг «Кўк кўйлак» адабий-бадий тўғарагига фаол қатнашади. Томошабинлар олдида бадий ўқишлар билан чиқади. Саҳна ва халқ олқиши унга илҳом бағишлади, ижодий изланишга даъват этди. Шеърлар, бадий парчалар топиш илинжи билан китобларга мурожаат қилди. Бундай чиқишлар унда мавжуд бўлган қобилият қирраларини очди. «Кўк кўйлакчилар» жамоаси ўз сафдошларига кўнгил қўйдилар, уни етакчи ижрочилар рўйхатига қўшдилар. Тўғарак фаолияти эл назарига тушди. Унинг довруғи шаҳар ва вилоят доирасидан чиқди. Бу хусусда кейинчалик Воҳид домла «Янгилик ярашади» сарлавҳали ишида ёзади: «Бир эслово: Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг беш йиллиги эди, яъни бундан 45 йил бурун, 1929 йил июль—август ойларида биз 75 нафар самарқандлик «кўк кўйлакчилар» Йўлдош Охунбобоев йўлланмаси билан республикамизнинг деярли ҳамма шаҳарларида бўлган эдик» («Сайланма», 429-бет). Жумладан, «Кўк кўйлак» сўлим Фарғона водийсига сафар қилди, томошалар кўрсатди. Бундай чиқишларда Воҳид домла сардафтар эди. Унинг ширали, жарангдор овози, ижро этилаётган парчалар руҳига мос қиёфаси, хушбичим қадду қомати, ўзини

муносиб идора қила олиши иштирокчилар қалбига ҳузур бағишларди. Эҳтимол, ўшанда ҳозир бўлган нуруний отахонлар Аллоҳга илтижо қилиб «Шу йигитчани ёмон кўздан асра, даргоҳинг неъматларидан файзёб қил, юртимиз нозанин қизларидан бири мухаббатини юрагига сол»,— дея юзларига фотиҳа тортишгандир. Табиатан гўзалликка маҳлиё, санъатсевар халқдан бундай дуойи некнинг чиқиши ҳеч қандай шубҳага асос қолдирмайди. Эзгулик даракчиси — фаришталар ҳам «омин» дейишгани рост. Воҳид домла халқнинг суякли ўғлони, давр алломаси рутбасига кўтарилди, водийнинг садоқатли куёви бўлди...

Воҳид домла ўспиринлик даврида ўзида шаклланган гўзал фазилатларни қариллик чоғида маҳорат билан харж қилди. Шундай гапни Устодда мужассам бўлган ҳозиржавоблик, суҳбаторолик, топқирлик, ҳар бир фикрни ўз вақти ва ўрнида ишлата олиш, нотиклик санъати хусусида ҳам айтиш мумкин. Воҳид домланинг самимий шогирдларидан бири Устодга аталган йўқлов мақоласида унинг юқорида айтиб ўтилган сифатларини намойиш эта оладиган ажойиб бир лавҳани эслайди:

«1979 йилнинг 9 феввали эди. Андижон вилояти партия қўмитасининг мажлисида Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди масалаларини ўрганишга бағишланган навбатдаги анъанавий анжуманга йиғилган эдик. Мажлисида мингдан зиёд одам йиғилганди. Илмий анжуманни академик Воҳид Зоҳидов муқаддимавий сўз билан очди ва маъруза учун навбатни академик Воҳид Абдуллага берди. Мажлисида ҳозир бўлганлар гоҳ маънос бўлардилар, баъзан завққа тўлиб кулардилар. Баъзида қизгин қарсак садолари янграб қоларди. Чексиз ҳаяжон ҳолатидаги иштирокчилар бир-бирларига маъноли қараб қўйишарди. Бундай тағдор нигоҳларнинг мазмуни «Кўргин биродар, сўзни ана шундай айтиш лозим»ни билдирарди. Бир касбдошимиз (Устоддан кейинги навбат уники эди) секин эгилиб айтди: «Галдаги маърузачиларга анча қийин бўлади»³. Чиндан ҳам Воҳид домла сўз қудратидан маҳорат билан фойдалана оладиган, ўзидаги эҳсосот ҳолатини, кўтаринки туйғуни тингловчига «юқтира» билиш санъатини мукамал эгаллаган нотик эди. Унинг ширин суҳбатида бўлган мухлислар Воҳид домлани яна ҳаяжон билан кутарди. Юқоридагидай манзара ўзининг етмиш ёшига қадам қўйган Файзулла Хўжаев номидаги

³ В а л и х ў ж а е в Б. Аллома, Устод. «Ҳақиқати Ўзбекистон», 14 май соли 1987.

«Хурмат белгиси» нишондори Бухоро педагогика олий билимгоҳи мажлисгоҳида ҳам бўлиб ўтган эди. Ушанда ҳам турли раислик жумҳуриятлардан ташриф буюрган адабиётшуносларни улуғ Навоийнинг барҳаёт руҳи тўплаганди. Пайғамбар ёши гаштини (1976 йил) сураётган Устод йигирманчи анъанавий Навоий илмий анжуманига раислик қиларди. Мингдан ортиқ одамларни бағрига сиғдира оладиган мажлиснинг йўлақларигача улуғ шоир ижодининг муҳиблари тик туришарди. Воҳид домланинг жарангдор, мусиқавий овози, оташин, рангин каломи қаср ва унда йиғилганларни ларзага соларди. Уша бахтиёр кунларга ҳам ўн беш йилдан ошди. Қанча кунлар, сувлар оқиб кетди. Аммо Воҳид домладан қолган ёрқин таассурот, улкан хотира ўша кунги тингловчилар ёдида ҳамон кечагидек сақланган. Уни ҳавас, кучли бир изтироб билан йўқлашади...

Воҳид домланинг олий мактабдаги меҳнат фаолияти Бухоройи Шариф дорилмуаллими билан узвий боғлиқдир. У бу ерда дастлаб ўзбек адабиёти кафедрасида ўқитувчи, сўнгра шу минбарнинг мудри лавозимида ишлади. Устоднинг шу икки йиллик ҳаёти (1936—1938) нишондор олийгоҳ тарихи учун ёрқин саҳифалар бўлиб муҳрланди. У кейинчалик ҳам бу даргоҳ билан алоқасини узмади. Вақти-вақти-билан бориб дарс бериб турди, давлат имтиҳонларига раислик қилди. Айниқса, 60-йиллар Воҳид домла филология фанлари доктори илмий даражасини олгандан кейин бу ҳамкорлик мисли кўрилмаган даражада жонланди. Устод ўзи бир вақтлар ишлаган илмгоҳда ходимлар илмий фаолиятининг танг ахволда эканлигини ҳис қилди. Бутун бошли бир илмий жамоада биргина фан номзодининг мавжудлиги Воҳид домлага эриш туюлди. Шу сабабли у мазкур илмгоҳни юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш режасини юрагида тугди. Устод ўзи маъқуллаган ва аҳд қилган тadbирни икки йўл орқали рўёбга чиқаришга киришди. Дастлабки қадамлар ўқиш жараёни ва давлат имтиҳонларида алоҳида ўрнатилган кўрсатган битирувчиларни Самарқанд Давлат дорилфунуни аспирантурасига таклиф этиш билан бошланди. Иккинчидан, илмгоҳда ишлаётган ўқитувчилар илмий ишга жалб этилди. Уларнинг аксариятига мавзулар тавсия қилинди, эркин тadbқиқотчилар сифатида расмийлаштирилди. Устод ва унинг истеъдодли шогирдлари енг шимариб раҳбарлик ишига киришдилар. Биз айримларинигина эслатганимиз далиллар хусусида ўша воқеаларнинг шоҳиди, филоло-

тия фанлари номзоди, доцент О. Расулова мароқли лавҳаларни эслайди:

Айтиш жоиз, Ойтўра опанинг қирқ йилдан зиёдроқ умри Бухоро олийгоҳида ўтди. У ўзбек адабиёти илмгоҳи ўқитувчиси, мудир, куллийет декани, ўн йиллардан кўпроқ сиртқи бўлим проректори вазифаларида ишлади. Воҳид домла раҳнамолигида «Паҳлавонқули Равнақнинг ҳаёти ва ижоди» мавзусида номзодлик иши ёзди ва ёқлади. О. Расулова шундай ҳикоя қилади: «1960 йилнинг май ойида кафедрамиз аъзолари қатори менга ҳам бахт кулиб боқди. Давлат имтиҳонига раис бўлиб профессор В. Абдуллаев келдилар. Домла катта билим ва улуғвор кўриниш эгаси бўлиш билан бирга, жуда камтар ва самимий эдилар... Лекин мен қисқа туюлган бу узоқ умрим давомида ўзига бино қўйган, худбин олимларни кам учратмадим. Домла одамларга ишонч билан қарар эдилар. 1961 йилнинг октябрь ойида кафедрамиз йиғилишида қатнашдилар. Кафедрада С. Алиевдан бошқа фан номзоди йўқ эди. Ҳ. Зикрийева, Д. С. Панченколар бир неча йилдан буён диссертацияларини ёқлай олмай келардилар. Домла уларни ўз паноҳларига олиб, тез орада ишларини яқунлаб, ёқлашларига ёрдамлашдилар. Биз ёш ўқитувчиларнинг ҳам кўнглимизни кўтариб, «булар кимдан кам? М. Абдурахмонов ҳам, О. Расулова ҳам, М. Қосимова ҳам ўқитувчилик билан бирга илмий ишни ҳам олиб бора оладилар» дедилар ва бир қатор мавзуларни тавсия этдилар...». Ойтўра опанинг Устоди ҳақидаги ширин хотиралари бир дафтар. Ундаги ёзувлар Воҳид домланинг юксак инсоний фазилатлари, катта қалби, улуғ олимлиги, падали бузруквор билан ёнма-ён туришга арзигулик мураббийлиги хусусида холис, миннатдорчилик туйғулари билан йўғрилган дил сўзлари, ёниқ лавҳалардан таркиб топган...

Чиндан ҳам Воҳид домланинг нафаси қутлуғ келди. Бухоро дорилмуаллими ўзбек адабиёти минбаргоҳида ҳукм сурган танҳо ҳокимлик қолиплари етилиб келган давр шиддатига дош беролмай қолди. Бирин-кетин фан номзодлари етишиб чиқа бошлади. Минбаргоҳ қадини ростлади. Воҳид домла адабиётшунослик мактабида таълим олган мутахассислар унинг нуфузини ҳимоя қилиш йўлида баракали хизмат қилдилар. Иши йўл устида турганларга мадад бериш мақсадида ёзилган тақрир учун илмий даражаси бор одамларнинг имзосига илҳақ бўлган минбаргоҳ олтмишинчи йилларнинг охирига келиб катта-катта илмий ишларни муҳокама қилиш қудратига эга бўлди. Салкам ўн йил ичида Т. Қо-

раев, О. Расулова, Ҳ. Зикриёева, Д. С. Панченко, М. Қосимова, М. Абдурахмонов, Т. Ҳамид, Р. Воҳидов, О. Сафаров, Т. Норовлар илмий изланишларини якунладилар. Уларнинг аксарияти Воҳид домланинг шогирдлари эди. Т. Ҳамид (профессор М. Шукуров), Р. Воҳидов (профессор Б. Валихўжаев), О. Сафаров (профессор Ж. Ҳожиматов)лар устоднинг неварашогирдларидир. «Давр — ҳамма нарсанинг ҳаками» деган ҳикматнинг ҳаётний эканлиги Бухоро давлат педагогика олийгоҳи ўзбек адабиёти илмгоҳи мисолида яна бир карра синовдан ўтди. Яхшиларнинг шарофати туфайли илмгоҳ жумҳурият олий ўқув юртлари кафедралари ўртасида етакчи илмий маскан сифатида таъ олинаётир. Илмгоҳда ҳар йили ўнлаб номзодлик, докторлик диссертациялари, жиддий монографиялар муҳокама қилинади. Унда хизмат қилаётган илмий ходимларнинг қўша-қўша жиддий илмий мақола, рисола, дарслик, қўлланмалари нашр қилинмоқда. Бугун илмгоҳда ўнга яқин аспирант ўзбек фольклори, адабиёт тарихи, адабий алоқа ва ўзаро таъсирга доир долзарб мавзулардаги илмий тадқиқот ишлари билан банд. Воҳид домла асослаб кетган адабиётшунослик мактабини шох-шаббалари тарвақайлаб кетган дарахтга қиёс этсак, дарахтнинг катта танаси Бухоройи Шарифда самара бера бошлады. Эзгулик яшариш ва яшашда давом қилаётир... Ҳамма-ҳаммаси учун Сизга минг-минг қуллуқ, азиз падари бузрукворимиз; Оллоҳ Сизни раҳмат этсин! Бухоролик миннатдор фарзанд-шогирдларингиз Сизнинг улўғ номингизни ҳамиша пок сақлайдилар!

Донишманд халқимиз удумида чинакам мусулмон бўлиш учун мусофиратни бошдан кечириш муҳим шарт қилиб қўйилади. Мазкур таъбирдаги мусулмондан мурод ҳар тарафлама шаклланган, ҳаёт синовларида тобланган етук инсондир. Қийинчилик ва машаққатда чиниққан шахсина ўзгалар дардига шерик бўла олади. Зарурат туғилганда мадад қўлини чўзишга шай туради. Қаранг, инсонийлик ва мусулмончилик шарт ва қарашларида уйғунлик, муштараклик мужассам. Фақат ўзини ўйлаган, шахсий манфаати йўлида ҳар қандай пасткашликдан тоймайдиган худбинни Ислоҳ ҳам, инсоният ҳам хуш кўрмайди. Ҳазрати Алишер Навоий буюрганларидек;

Одами эрсаг, демагил одами,
Ошнки йўқ халқ ғамидин ғами.

Бундай инсонсеварлик ғоялари Муҳаммад алайҳи-с-са-

ломнинг Ҳадиси шарифларида ҳам ўз ифодасини топган. Маълумки, ўша Ҳадислардан қирқтасини саралаб олган Нуриддин Абдурахмон Жомий ўша асосда форс тилида «Чиҳил ҳадис» — «Арбаин» яратди. Устози фотиҳасини олган Алишер Навоий эса туркий «Арбаин» битди. Улуғ ўзбек шоири ўзининг бу асарида ҳам инсонни улуглайди. Дўстлик, ҳамкорлик, ўзаро ҳамдардлик, саховат, меҳру шафқат каби баркамол инсонга хос фазилатлар баҳсини давом этди. Унинг қуйидаги қитъаси ҳам ўша масалалар баҳсига қаратилгандир.

Кимки мўъминдурур қачон чидағай,
Ким ўзи тўқу қўшни бўлғай оч.
Анга доғи керак етурса насиб,
Хонида гар кулочу хоҳи ўмоч⁴.

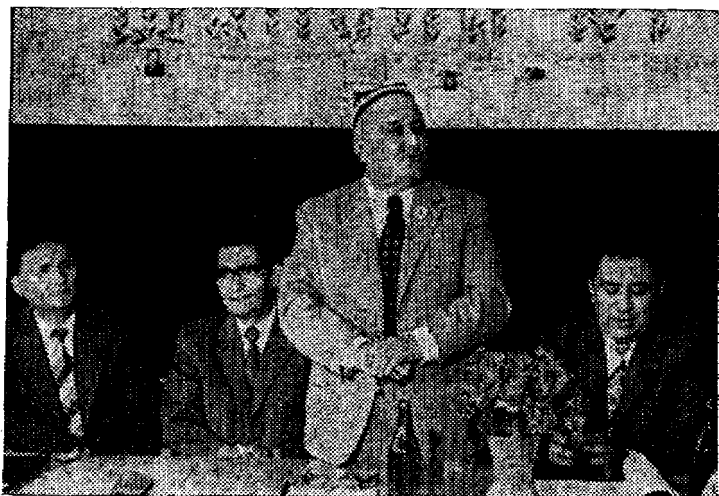
Устод саргузаштлари ҳам юқорида айтилган талаблар билан тўқнашади. Воҳид домла ўттиз ёшига қадар мусофират азобларини ўз танасида синаб кўрди. Унинг Фарғона, Тошкент, Москва, Бухорода кечирган кунлари турли азоблар, ташвиш-тараддуллардан ҳам холи эмас эди. Шубҳасиз, у бу саргардонлик йилларида моддий ва маънавий қийинчиликларга дуч келган⁴ уларга сабру тоқат, чидам ва сабот билан дош берган. Бир сўз билан айтганда, қатта ҳаёт қозонида қайнашга улгурди. Кетма-кет рўпара келган аччиқ синовлар уни чиниқтирди. Етук инсон қилиб шакллантирди. Қўйингки, Воҳид домла ўз она шаҳри қадимий Самарқандга яхшигина ҳаётини тажриба билан қайтди. У дастлаб М. Горький номидаги педагогика олий билимгоҳида ўзбек адабиёти фани ўқитувчиси, кейинчалик минбаргоҳ мудири (1938—1944) вазифаларида ишлади. Мамлакат, халқ тақдири учун оғир, суронли бўлган қирқинчи йиллар Воҳид домладан ҳам уқубату изтиробларни дариг тутган эмас. Устод ҳаётнинг навбатдаги синовларига ҳам чидади. Қизғин муаллимлик, жамоатчилик фаолияти ва илмий изланиш меҳнати билан ўзини овутди. Устод Садриддин Айний, татар халқининг суюкли ўғлини профессор Абдурахмон Саъдийлар этагини маҳкам тутди. Уша табаррук устозлар айтган маслаҳатларга амал қилди. Алишер Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти ва ижоди масалаларига бағишланган тадқиқотини яқунлади. Мазкур илмий изланишга юқорида эслатганимиз икки аллома мураббий оқ фотиҳа беришди. Устод эса катта илмий имтиҳонга шайланди. 1941 йилнинг 31 майида Ўзбекистон Давлат дорилфунуни (бугунги Алишер Навоий номидаги СамДД) Илмий Кенгаши навбатдаги

⁴ Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 15-жилд, 61-бет.

йиғилишини ўтказди. Унда Воҳид домла номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Мазкур илмий ишга устод Садриддин Айний ва профессор Абдурахмон Саъдийлар ҳакамлик қилишди. Ҳар иккала аллома ҳам тадқиқотни чуқур ўрганиб, унга батафсил тақриз ёзганлар. Устод Садриддин Айнийнинг олти, профессор А. Саъдийнинг ўн бир саҳифалик (ҳар иккала тақриз ҳам машинада кўчирилган ва Воҳид домла нодир ҳужжатлари қаторида Самарқанд тарих ҳамда ўлкашунослик музейининг жамғармасида 501-рақами остида сақланмоқда) баҳономаларида ишнинг ютуқ ва нуқсонлари атрофлича таҳлил этилади. Еш илмий ходимнинг салоҳиятига ҳолисона ва муносиб баҳо берилади. Воҳид домла муваффақиятини тайин этган бош омил араб ёзувини, форсу тожик тилини пишиқ билиш эканлиги ҳар иккала ҳакам томонидан ургу билан таъкидланди. Айтиш жоизки, «Шарбатдор» масжиди олдидаги эски мактаб қўйиб берган такурси Воҳид домланинг биринчи жиддий ютуғи ва навбатдаги барча зафарларининг ҳам гарови бўлиб хизмат қилди. Дарвоқе, янги йўналишдаги адабиётшунослигимиз асосини қуриб кетган оқсоқолларимизнинг катта устунликлари араб ёзувини мукамал билиш ва биринчи манбалар билан эркин сирлаша олишда эди. Уларда яна бир олижаноб имконият ҳам мавжуд бўлган. Бу алломалар Қуръони карим, Ислом тарихи ва таълимотидан етарли хабардор бўлганлар. Олим Шарофиддинов, Ҳоди Зариф, Порсо Шамсиев, Воҳид Абдуллаев, Воҳид Зоҳидов, Ҳамид Сулаймонларда шундай устунлик бор эди. Бу рўйхатни яна ва яна давом қилиш мумкин. Аммо ҳамма нарсани қонга бўяган мудҳиш замонлар бу табаррук устозлардаги ноёб фазилатларни жиловлади. Бор гапни борлигича айтиш пайи қирқилди. Қадимий адабиёт ўз ўқ илдизларидан ажратилди. Тасаввуф шаънига маломатлар ёғдирилди. Яссавий, Лутфий, Алишер Навоийлар суфизм «иллатидан» «ҳимоя» қилинди. Адабиётшунослик қизил шиорлар оҳангига жўр бўлди. Шукроналар бўлсинки, ўша қора кунлар ортда қолди. Адабиёт илми кўксига ҳам мўътадил шамоллар эпкинни тега бошлади... Аммо бугун бошқа бир иллат қалқиб юзага чиқаётир. Дахли бор, йўқ адабий асарлар тасаввуф фалсафасига боғланмоқда. Ислом ва суфизм тарихидан етарли хабари бўлмай туриб, қилинаётган бундай уринишларнинг оқибати яна мудҳиш оқибатларга олиб келмасмикин?

Ҳаёт аталмиш тубсиз уммоннинг барча жабҳаларида

бўлганидек, илм оламининг ҳам ўз қонуниятлари, хатга тушган ва тушмаган ёзиқлари мавжуд. Баъзан қайсидир илм фидойисининг ҳалол меҳнати эвазига юзага чиққан омади киши ғашини келтиради. Аммо ўша инсоннинг кўзимизга «ялт» этиб чалинган босқичигача чеккан изтироблари, омадсизлиги-ю, курашларини хаёлимизга келтира оламизми? Тасаввуримизча, бундай андиша ҳаммамизни ҳам безовта қилмайди. Аслида ҳамма нарсанинг енгил-елпи амалга ошмаслиги турган гап. Илм оламида ҳам адолатнинг тебранишлари кузатилади. Марказдаги арбоблар вилоятлардаги тадқиқотчиларга ҳамиша ҳам хайрихоҳона муносабатда бўладилар, дейиш қийин. Ўша даврдаги маҳаллийчилик, ошна-оғайнигарчилик иллатлари илм даргоҳида ҳам кўзга ташланиб қолади. Бунинг устига, оёғи узангида бўлганларнинг қош-қовоғи, «нозик» таъбига мос иш тутмаслик, уларнинг мавзуга дахли йўқ «асар»ларига ишора қилмаслик азобларига чидашнинг ўзи бўладими? Улуғлар назаридан ўтказиш учун топширилган иш улар ишхонаси чангидан тўйинмагунча ўтадиган муддатда қанча асаб толалари ишдан чиқади? Гажакли имзоларга етиш изтиробларичи? Булар — денгиздан томчи. Айтилганларни баҳсимиз сабабчиси Воҳид домла ҳам бошидан кечирди.

Воҳид Абдуллаев маъруза қилмоқда

Воҳид домла илм даргоҳининг ҳавас қилса арзигу-

лик поғоналарига кўтарилди. Бунга Устод осонликча эришмаган. Уша бевосита ишга дахли йўқ асаббузарликлар, ҳасад, оёқдан чалишлар бўлмаганда, Воҳид домладай табиатан қувноқ инсоннинг камида бир аср яшаши тайин эди. Аммо Устод етмиш бешга ҳам етмай, фоний дунёга кўз юмдилар.

Воҳид домланинг табиати сирти сокин, туби тўлқинли оқимни эслатарди. Унинг бундай қиёфаси, айниқса, ҳасад, разолат, жоҳиллик билан юзма-юз келган пайтларда ёрқин кўзга ташланарди. Бундай ҳолатларда Устод ақлу заковат, сабру матонат қудратига суянарди, ўзини вазмин тутарди. Беғубор кулгу билан вазиятдан чиқар эди. Лекин ўша ғайри ҳаракатлар туфайли унинг юрагига озор теккани, асаблари қақшагани рост. Устод бундай «майда-чуйда»ларни тилга чиқаришни, шикоят қилиш, кимдандир зорланиш, нолишни хуш кўрмасди. Ўз қуршовидаги инсонлар руҳиятини авайларди. Қина, адоват, иззатпешалик, шуҳрат изидан қувиш, мақтовга маҳлиёлик Воҳид домланинг табиатига мутлақо зид ҳолатдир. Устоднинг катта илм йўлидаги уринишлари ҳам муқобил кучлар ҳаракатидан холи бўлмаган, албатта. Воҳид домла гарчи улар хусусида овоз чиқариб айтган эмас, бироқ ён дафтарчасига айрим қайдларни ёзиб борган. Шу билан ошуфта кўнглига таскин берган, ўзини овулган. Воҳид домланинг энг яхши одатларига риоя қилиш, унинг ибратли анъаналарини давом эттириш бизнинг муқаддас бурчимиздир. Шу ақидага кўра, ғаразли далилларга кўп тўхталиш эриш туюлди. Шу сабабли устод ижодларидан намуна келтириш билан кифояланамиз. Устод ён дафтарчаларида ёзадилар: «1941 йилнинг 31 майи ҳаётимда ажойиб кун бўлиб ўтди. Олти ой мобайнида ишлаган илмий ишимдан жамоатчилик олдида имтиҳон беришга тўғри келди. Мен «Алишернинг ҳаёти ва Самарқандаги адабий фаолияти» деган мавзуда диссертация ёклаётган эдим. Профессор Соколов йўқ ердаги гаплар билан ёпишиб олди. Лекин менинг ишим билан илгаридан таниш бўлмагани учун далилларим қаршисида лол қолди. «Единогласно», «ўтдим». Дунёнинг ишлари шунақа. Саховат ёнида бахиллик, ҳиммат билан кўнгли қаролик бақамти келади. Тажовуз қуршовида қолган адолат эса ҳолсизланади, эгилади, шукроналар бўлсинки, синиб, батамом йўқолиб кетмайди. Яшашда давом этади. Ҳаёт тўлқинларида сузаётган дарёдил инсонларга дарғалик қилади, уларни муродига эриштиради. Воҳид домла ҳам адолатни дарға билиб, турмуш тўфонларидан омон қолган, машаққат билан мақсадга етган инсонлардан эди.

1941 йилнинг 22 юни. Ватан бошига оч-офат ёпирилди. Кўп миллатли мамлакат халқлари оёққа қалқиди. Фашизм иллатини ер билан яксон этиш орзуси ҳар бир холис ниятли инсон юрагида туғилди. Режалаштирилган ишлар издан чиқди. «Ҳамма нарса фронтга»,— деган даъваткор чақириқлар барча қишлоқ ва шаҳарларимизда кун тартибида турди. Заҳматкаш халқимиз ўзи емай, аскар болани едирди. Ўз усти юпун бўлса-да, жанггоҳда қон кечаётган йигит танини бут қилди. Даҳшатли урушнинг зарбаси ҳеч кимни чеклаб ўтгани йўқ. Не-не мард ўғлонлар, жафодийда халқимизнинг жигаргўшалари кетма-кет шаҳид бўлдилар. «Қора хат» аталмиш қора қузғун хонадонларимиз эшигини пайдар-пай қоқа бошлади. Урта Осиёда эркак зоти тақчил бўлиб қолди. Отаси, акаси, иниси, жуфти ҳалоли, севгилисидан бевақт ажралган аёл-қизлар мусибат изтиробларини бунёдкорона меҳнат билан енгдилар. Аёллик назокатини ўйлашнинг пайти эмасди. Хушбўй атирупалар аллақачон ўз ўрнини аччиқ тер ва ёқилғи мойлари ҳидига бўшатиб берганди. Нозик баданлар нафис либосларни унутди. Коржомалар ҳокимлик шоҳсупасида эди... Оғир йиллар, руҳий азоблар ғолиб келган кунлар нақадар дардчил кечдилар. Шундай вазиятда сўз ҳам қудратини намоён қилди. Ҳамманинг қулоғи Левитанда эди. Айниқса, Воҳид домла уни жон қулоғи билан тингларди, далилларини қоғозга туширарди. Чунки олим, шоир, бадийий сўз устаси Воҳид домланинг ўрни элнинг олдинги қаторида бўларди. У матбуотда эълон қилинган даъваткор асарлари, оташин нутқлари билан юртдошлар руҳини кўтарар, мадад берар ва шижоатли меҳнатга ундарди.

1942 йилда унга катта ишонч билдирилди. Юртдошлар тайёрлаган совға-саломларни жангчиларга олиб боровчилар қаторида Воҳид домла ҳар бор эди. Ўзбек халқининг улуғ фарзанди Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаев бошчилик қилган бу гуруҳ турли тоифа — ишчи, деҳқон, илм-фан, санъат-адабиёт, фирқа ва шўро раҳбарлари вакилларида таркиб топган. Унинг сафида Ғафур Ғулом ҳам бор эди. Воҳид домланинг масъулияти, айниқса, улкан бўлган. Чунки у вилоят «Ленин йўли»; «Ленинский путь» рўзномаларининг муҳбири, илм ва адабиёт намоёндаси сифатида мазкур сафарда бурч бажарган. Шундай қилиб, Воҳид домла февраль— апрель ойларида Биринчи Белоруссия fronti қисмла-

рида, жароҳатли жанггоҳларда бўлиб қайтди, қирғин-барот фожиаларини ўз кўзи билан кўрди, улар ҳақида ёзди...

Уруш туфайли Ўзбекистон Давлат дорилфунуни Урта Осиё Давлат дорилфунуни билан бирлаштирилди. 1944 йилга келиб жанггоҳларда вазият ўзгарди. Фашизм жон талвасасига тушиб қолди. Совет халқи ғалабасининг муқаррарлиги равшан кўринди. Бундай жиддий бурилиш мамлакат ичкариси — фронт орқасида ҳам яққол сезилди. Издан чиққан соҳалар аста-секин оёққа қўйилди. Жумладан, мактаблар, ўрта ва олий ўқув юртларининг фаолият кўрсатиши учун мўътадил шароитлар ҳозирлаб берилди. Ўзбекистон Давлат дорилфунуни ҳам мустақил яшаш йўлига кириб олди. 1944 йилнинг ана шу тарихий кунидан бошлаб Воҳид домланинг 44 йиллик азиз умри, жўшқин меҳнат солномаси жумҳуриятимизнинг шу отахон ўқув юрти билан мустаҳкам боғланди. Устод орадан ўтган йиллар давомида ўзбек адабиёти минбаргоҳи доцентлигидан қадрдон дорилфунуннинг сарвари — ректорлигигача бўлган гоят мураккаб йўлни босиб ўтди.

Урушдан кейинги йилларда, кўпгина шаҳар ва қишлоқлари харобага айланган мамлакат тақдирида тикланиш палласи бошланди. Қизғин бунёдкорона меҳнат, руҳлантирувчи ташаббусларсиз юрт келажаги ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Беш йиллик уруш зардобларини ютган аламдийда халқ фашизм асорати — издан чиққан халқ хўжалигини тиклаш учун шиддатли жанг бошлади. Шундай фидокорона меҳнатни маънавий ҳаётимизнинг барча жабҳалари ҳам кутарди. Буюк ғалаба арафасида бағрини толиби илмларга очган Ўзбекистон Давлат дорилфунунида ҳам илмий, ижодий, таълим-тарбиявий ишлар қайнарди. Уқув-тарбия жараёни савиясини кўтариш учун юқори малакали мутахассислар лозим эди. Ўзбек адабиёти минбаргоҳини яқиндагина таъсис этилган Ўзбекистон Фанлар академиясининг фахрий аъзоси устод Садриддин Айний бошқара бошлади. Катта ҳаётий ва ижодий тажрибаси бўлган устод Айний ўз атрофига ёш, умидли, истеъдодли муаллимларни жалб қилди. Саида Нарзуллаева, Раҳим Муқимов, Қифоят Вафоевалар Устод назарига тушган илк муаллимлардир. Танловдан ўтганлар ишончни оқлаш учун жонбозлик кўрсатдилар. Саида Нарзуллаева кейинчалик Шарқ халқлари адабиётида Лайли ва Мажнун мавзуида ёзилган асарларни қиёсий ўрганиш асосида докторлик диссертациясини ёқлади. Марҳума узоқ

йиллар Тошкент Давлат дорилфунуни профессори лавозимида ишлади. Филология фанлари доктори, профессор Р. Р. Муқимов эса етук олим, адиб ва таржимон сифатида жуда кўп хайрли ишлар қилди. У ҳамон устод Садриддин Айний қабул қилган даргоҳда ишлаб, унинг чирогини ёқиб келади. Ушандай ишончга сазовор бўлганлар сафида Воҳид домла ҳам бор эди. Талабчанлик ва интизом ҳукм сурган жойда ютуқ бўлади. Боқибегамлик, ўзи бўларчилик чекинади. Ходимларнинг вақти зое кетмайди. Айтилганлар устод Садриддин Айний учун синашта талаблар эди. Минбаргоҳ мудирининг учун яна бир ҳақиқат аён эди. Раҳбар шахсий намуна, ибрат кўрсатган даргоҳни истиқбол кутади. Устод Айний ана ўша ҳаётини фалсафага амал қилди. Кетма-кет унинг насрий, шеърини, публицистик, тилшунослик ва адабиётшуносликка доир асарлари вужудга кела бошлади. Матбуот юзини кўрган бу яратмалар илмий, адабий ва китобхонлар жамоатчилиги диққатини тортди. 1946 йилга келиб Ленинград Давлат дорилфунунининг Эрон филологияси мўнбаргоҳи устод Садриддин Айний тадқиқотларини юқори баҳолади ва уни ҳимоясиз филология фанлари доктори илмий даражасини олишга сазовор деб билди. Минбаргоҳ мудирининг омади аъзоларни руҳлантирди ва уларни ҳам тинимсиз изланишга даъват этди. Воҳид домла биринчилардан бўлиб устоз Айнийга мурожаат қилди. Унинг маслаҳати билан «XVII—XVIII асрларда Хоразмда ўзбек адабиёти» мавзуини докторлик иши сифатида танлади. Мавзу масъулияти жиддий ижодий изланишларга эш бўлди. Воҳид домла энг шимариб ишга киришди. Унинг дастлабки қадамлари биринчи манбалар — нодир қўлёзма китобларни излаб топишга қаратилди. Илмий сафарлар, донишманд шахслар — халқ маънавий бойлиги хазиначонлари билан тинимсиз мулоқотлар, тундан тонгга уланган мутолаалар Воҳид домла иш фаолиятининг мазмунини ташкил қилди. Улар Воҳид домланинг салкам йигирма йиллик умрини бағирларида яширдилар. Ҳазрат Алишер Навоий инсон умрининг энг гуллаган даврини «шабоб» билан «васат» (35—45 ёш) оралиғи тарзида талқин қиладилар. Воҳид домла ҳам айни балоғат палласи — умри қаймоғини хоразмлик улуғ сиймолар ҳақида нодир маълумотлар йиғишга сарфлади. Устодга ёшлик тароватини бахш этиб турган тўс қорасоч толалари кўп сонли китоблар саҳифаларида қолиб кетди. Юзда ажинлар пайдо бўлди. Ёш улгайиб, тажриба ортгани сайин инсон елкасидаги юк ҳам оғирлашиб бораркан. Ҳамкасбу шогирдлар, мух-

лису вақтга лойиқ муносабатда бўлиш кўникмасини берди.

Воҳид домла ўзи ва ўзгаларни қадрлай олиш — инсоншунослик бобида етарли тажриба тўплади. 1948 йилда унга яна бир ишонч билдирилди. Устод Садриддин Айний тўла ижодий ишга ўтиб, ўзбек адабиёти кафедраси профессори ва мудир лавозимидан истеъфо берди. Илмгоҳ мудирлиги Воҳид домлага топширилди. Уша кундан то сўнгги нафасигача (1985 йилнинг 30 июли) Воҳид домла бу мўътабар даргоҳни аҳиллик, имон ва адолат билан бошқарди. Бировлар мансабдан ўз шуҳратини кўтариш учун фойдаланади. Воҳид домла эса мансаб обрўини — илмгоҳ нуфузини баланд тутиш учун умр сарфлади. Уша қутлуғ маскан мавқеини табаррук билди. Устод амал қилган эътиқод самара берди. Воҳид домла сарвари бўлган илмгоҳ юқори малакали адабиётшунослар тайёрлаш мактаби рутбасига сазовор бўлди. «Воҳид домланинг адабиётшунослик мактаби» атамаси илм аҳли ўртасида муомалага кирди. Мазкур муқаддас илмгоҳдан нафақат жумҳуриятимиз ҳуқуқидаги тадқиқотчилар, балки тожику, қозоғу қирғиз, қорақалпоғу татар, русу украин олимлари ҳам мадад кўрганлар.

Илмгоҳ тўрида оқ чойшаб тўшалган салобатли юмшоқ курси қўйилган. Унга неча йиллардир, Воҳид домла ўтирган. Илмгоҳ жойлашган хоналар алмашди. Аммо курси унутилгани, алмаштирилгани йўқ. Етти йилдирки, унинг чойшабига гард юқмайди. Ҳар кун Устоддан бир дона сақич тухфа олган Ойсара опа уни кўз қорачигидай асрайди. Ҳеч ким унга ўтиришга журъат этмайди. Воҳид домла ўрнининг бегона бўлиши, унга озор тегиши, гард юқишидан ҳайиқишади. Ахир у улуг устод ва унинг бетакрор иш услубию салобатини хотирга солиб турадиган ёдгорлардан бири-да!..

50-йиллар Воҳид домла учун чинакам чопачоп даврлари бўлди. Катта илмий ишнинг ташвиш-тарадудлари унга ором бермади. Бу орада Устод Садриддин Айний ҳам оламни тарк этди. Йўл-йўриқ кўрсатадиган маслаҳатгўйлар топиш анқонинг уруғини излашдай гап. Уша йилларда Самарқандда Шарқ адабиёти тарихи бўйича фан докторлари йўқ ҳисоби эди. Филология фанлари доктори, профессор Абдурахмон Саъдий эса кексайиб, хасталаниб қолган эдилар. Москвада истиқомат қилаётган собиқ СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, профессор Е. Э. Бертельс бу борада кўп олимларимиз бошини оталарча меҳрибонлик билан силади, улардан

ҳикмат ва ҳимматини дариф тутмади. Кўпчилик илм пешаларининг ишига раҳнамолик қилди. Адабиётимиз тарихи бўйича миллий олимлардан фан докторлари етиштиришда беминнат хизмат қилди. Евгений Эдуардович Воҳид домла ишини ҳам синчиклаб ўқиган, унга адолатли баҳо бериб, оқ йўл тилаганлардан ҳисобланади. Жумладан, Устод Бертельснинг Воҳид домла докторлик диссертацияси ҳақида ёзган мулоҳазаларини ўқир эканмиз, қуйидаги жумлалар беихтиёр диққатимизни тортади. «Қимматли Воҳид! Сизнинг улкан ишингизни ўқиб чиқдим. Бу ишнинг ҳар бир сатри шундан далолат бериб турибдики, унинг муаллифи ишни пухта қурадиган омилкор тадқиқотчидир». Меҳр ва ҳалоллик нури ёғилиб турадиган бу сатрлар 1957 йилнинг 4 январида Москва шаҳрида Е. Э. Бертельснинг саховатли қалами билан ёзилган. Минг таассуфлар бўлсинки, шундай улуғ инсонларни она ер жуда эрта бағрига олди!

Алишер Навоий «Ҳайратул-аброр» достонининг ўн биринчи мақолатида илм аҳли ҳақида бафуржа мулоҳаза юритар экан, қуйидагича хулосага келади:

Олим агар қатъий амал айласа,
Илмига шойишта амал айласа,
Солмаса кўз жиғаи дунё сари.

Они шараф гавҳарининг кони бил,
Гавҳару кон, ҳар не десанг они бил.
Боқмаса туз дунёи фони сари⁵.

Улуғ Навоий минг карра ҳақ. Чинакам олим учун дунёнинг молу мулки, давлату савлати, зебу зийнати буткул бегона бўлмоғи даркор. У эғнидаги юз чок хирқаси билан ҳам улуғдир. Ҳақиқий олимлик, худбинлик, манманлик, кибру ҳаво, мансаб, лавозиму унвон талашлар билан ёнма-ён ҳаёт кечира олмайди. Доно халқимиз башорат қилгандек, мевали дарахтнинг шохи эгик бўлади. Илм эгаси бўлишнинг ўзи чин инсон — комил инсон учун кифоя эмас. Илмга гунчадек тугиклик ярашмайди. У элулус истиқболи, истиқлоли йўлида беминнат хизмат қилмоғи зарурдир. Олимлик ва амалиёт эгизак яшагандагина эл назарига тушади, боқийлик касб этади.

Е. Э. Бертельс ва унинг мактабида сабоқ олган Воҳид домла ана шундай олимлар тоифасига мансуб эдилар...

Воҳид домланинг камолоти ҳақида мулоҳаза юритиб, қардош озарбайжонлик алломалар ҳимматини юк-

⁵ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960, 97-бет. Бундан кейин матн охирида китобнинг номи ва саҳифаси кўрсатилади.

сак эҳтиром билан эсламаслик инсоф юзасидан эмас. Чунки Устод ишини ҳимояга қўйиш учун докторлик диссертациясини муҳокама қилиш ҳуқуқига эга бўлган Илмий Кенгаш излаб, саргардон юрган кунлари ўша саховатли тилдош, диндош, қондошларимиз илтифот кўрсатиб, Воҳид домла ишини қабул қилишди, унга хайрихоҳона кўмак беришди. Бугун зўр қониқиш билан таъкидлаш зарурки, Ҳазар баҳри соҳилларида вояга етган касбдошларимизнинг қалблари ҳад-ҳудудсиз денгизлари каби поёнсиз ва эзгуликка тўладир. Улар нафақат Воҳид домлага, балки кўпчилигимизнинг танг кунларимизда меҳр-шафқат кўрсатишган, дармон сўзлари ва кўмакларини дариф тутишмаган...

1959 йилнинг 19 феввали. Тароватли Боку шаҳрида жойлашган Озарбайжон Давлат дорилфунунининг муҳташам биноси. Бу билим қасрининг чароғон дархоналаридан бири айрича безатилган. Хонада адабиёт илмининг донишмандлари жамул-жам. Олимларнинг нуроний чеҳралари мажлисгоҳ шуълаларига ёғду бахш этмоқда. Бунинг устига, Низомию Навоийларнинг устозу шогирдлиги, дўстлиги уйғотган азалий биродарлик ҳарорати, маърифат нурлари мажлисгоҳ файзига файз киритади. «Васат»дан «Қибар» босқичига (45—60 ёш) қадам қўйган, қирқ етти ёшли Воҳид домла чуқур ҳаяжонда. Ахир, у ўзбек адабиёти тарихи учун улуғ Алишер Навою Заҳириддин Бобур Мирзоларни туҳфа этган февраль ойида Низомию Фузулийлар диёрида, зукко устозлар ҳузурда комил етуклик имтиҳонидан ўтарди! Ҳимоя кутилганидан зиёда бўлди. Ишга ҳакамлик қилган мезбонлардан — Ҳамид Орасли, Файзулло Қосимзода, Жаъфар Хандон, ўзбек олими Воҳид Зоҳидов, рус шарқшуноси А. Боровковлар юқори баҳо бердилар. Илмий Кенгаш иштирокчилари барча муҳокама, мунозара ва мулоҳазаларни жамлаб, Самарқанд Давлат дорилфунунининг доценти, филология фанлари номзоди Воҳид Абдуллаев «XVII—XVIII асрларда Хоразмда ўзбек адабиёти» мавзудаги икки жилдлик сермазмун тадқиқоти учун филология фанлари доктори илмий даражасини олишга тўла сазовордир, деган хулосага келдилар. Озар биродарларнинг нафаси иссиқ келди. Ҳамма амру фармонларни ўз тасарруфига олган Москва — ВАК дорилфунун Илмий Кенгаши қарорини маъқул кўрди. Воҳид домла филология фанлари доктори илмий даражаси ҳужжатига эга бўлди. 50-йиллар Устодга яна бир қатор унвону дафтарчалар туҳфа этди. У фирқа аъзолигига (1951) қабул қилинди. Воҳид домла 30-йил-

лардан бошлаб илмий фаолият билан бирга бадий ижодда ҳам кучини синаб келарди. 1958 йилдагина у ҳужжатли адиблар қаторига қўшилди. Устод ҳаракатларининг доираси ҳам кенгайиб борди. У шаҳар, вилоят, жумҳурият нуфузидаги жамоатчилик ишларига жалб қилинди...

60-йиллар Воҳид домла ҳаёт солномасининг парвоз палласи, десак хато қилмаймиз. Чунки ана шу ўн йилдан зиёдроқ давр ичида Воҳид домла, қўша-қўша мартабаларнинг соҳиби бўлди: Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси (1960), икки чақириқ (1963, 1967) Жумҳурият Олий Кенгашининг депутати, Олий Кенгаш халқ маорифи доимий комиссиясининг раиси (1963, 1967), Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат дорилфунунининг ректори (1963—1970), Жумҳурият Фанлар академиясининг академиги (1966), Ёзувчилар уюшмаси Пленуми аъзоси (1964, 1971)... Рўйхат бундан ҳам чўзиқроқ. Аммо биз унга қатор ойнома, обрўли нашрлар, кўп жилдли қомуслар, ўзбек адабиёти тарихи беш жилдлиги таҳрир ҳайъатининг аъзолиги, Самарқанд вилояти ҳудудидаги жамоатчилик асосида бажариладиган вазифаларни киритмадик. Чунки санаганларимизнинг ўзи ҳам бир инсон имкониятлари тақозосидан чиқади. Уларнинг барчаси хусусида бамайлихотир фикр юритиш ҳам амри маҳолдир. Мавжуд имкониятимизга кўра, Воҳид домла фаолиятининг икки нуқтаси ҳақида озроқ тўхталиш билан чекланамиз. Аввало, айтиб қўяйлик, мансаб, мартабалар юксак бўлди, Воҳид домла эса ўша-ўша. Сира ўзгармади. Аксинча, унинг хоксорлиги, камсуқумлиги ортди. Устод учун расмийлик батамом бегона эди. У иш билан мурожаат этганларни фақат ҳашаматли қабулхонада эмас, қулай келган жойда тинглай олар ва ҳожатини чиқарарди. Академик, ректор, депутат Воҳид Абдуллаевнинг уч тийин тўлаб трамвайда юрганини сиз кўрмагандирсиз, аммо биз кўп мартабалаб шоҳид бўлганмиз. У ўқув масканининг сардори бўлган йилларида ҳам ҳар кун эрталаб ишни қадрдон илмгоҳидан бошларди. Сўнг кўркам хиёбон оралаб катта мансаби манзилига борарди. Устод ҳаёл суришни, шеър ёзиш ва ўқиш, хушчақчақликни ёқтирарди. Унинг эзгуликка ошуфта юраги хайрли режаларга тўла эди. Имкон топганларинигина рўёбга чиқаришга улгурди. Улардан анчагинаси Воҳид домла дилида армон бўлиб тугилди: Устод дорилфунунни минтақада эътиборли илмий ва ўқув марказига айлантириш йўлида баракали меҳнат қилди. Воҳид домланинг етти йиллик раҳбарлиги

давомида Самарқанд Давлат дорилфунунни имкониятлари кенг маънода икки баробарга кўпайди. Масалан, дорилфунуннинг куллийёт ва ихтисослари олтитадан ўн биттага етказилди. Илмгоҳлар йигирма олтидан эллик олтига кўтарилди. Агар Воҳид домлага қадар ўқув даргоҳида уч юз етмиш уч профессор — ўқитувчи, илмий ходим фаолият кўрсатган бўлса, уларнинг сони уч юз йигирма еттитага ўсди. Шубҳасиз, юқоридаги рақамлар толиби илмлар миқдорига узвий боғлиқдир. 60-йилларга қадар дорилфунуннинг кундузги, кечки, сиртқи бўлимларида 2700 талаба таълим олган бўлса, ўн йиллик охирига келиб, мазкур рақам 5000 га етди. Бундай шиддатли силжишлар яна қатор омилларнинг бўлишини тақозо этарди. Биринчи галда, ўқув хоналари, қўшимча бинолар масаласи кўндаланг бўлиб турарди. Улар ҳал этилди. Янги, замонавий меъморчилик талабларига мос биноларнинг лойиҳаси, жойи ҳал қилинди. Дорилфунунни зангори хиёбон айланасида сақлаб қолиш масаласи кўрилди.

Устоднинг баракали илмий, ижодий, мураббийлик ва жамоатчилик фаолияти қатор мукофотларга сазовор бўлди. Воҳид домла вилоят, жумҳурият тоифасидаги қўша-қўша Фахрий ёрлиқлардан ташқари, ҳукуматнинг анчагина обрўли нишон ва унвонларини ҳам олди: «Улуғ Ватан уруши йилларидаги шавкатли меҳнати учун» (1946), «Ҳурмат белгиси» (1954), Меҳнат Қизил Байроқ (1970), Халқлар дўстлиги (1982), Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби (1971) унвони...

Илм оламида ажиб бир ҳикмат юради. Олимнинг бўйи баста, салобати, улуғлигини унинг нишону унвонлари эмас, балки фанга қўшган илмий маҳсули, етиштирган шогирдлари равшан намоён этади. Аслида бу талаб янги ҳам эмас. У қадимул-айёмдан бери яшаб келади. Утмишда яшаган ҳар бир улуғ сиймо шу мавзуга мурожаат этган, ўз нуқтан назарини битиб қолдирган. Алишер Навоий эса мазкур мавзунинг чуқур илдиларигача терең ёритган. Алишер Навоий асарлари, унга издошлик қилган юзлаб Самарқанд, Бухоро, Хоразм ижодқорлари маънавий меросидан мукамал хабардор Воҳид домла умри бўйи ўша пандномаларга амал қилди. Илм соҳасида муҳим бўлган ўша қўш қанотни ёнма-ён кўйди, жиддий эътиборини қаратди. Воҳид домланинг матбуотга илк чиқиши 1934 йилга тўғри келади. Уша йили у бодалар адабиётининг тили ҳақидаги мақодаси билан «Еш ленинчи» рўзномасида чиқди.

Орадан ўтган эллик йилдан зиёдроқ давр ичида Воҳид домла тинимсиз ёзди. Унинг қалами тухфа қилган шеърӣ, насрий, илмӣ, публицистик асарлар турли ойнома, тўплам, ҳафтанома, рўзномаларда босилди. Устоднинг матбуот юзини кўрган тўрт юзга яқин асарлари бизга қолган бебаҳо ёдгорликдир. Воҳид домланинг «Навоий Самарқандда», «Хоксор ва Нишотий», «Асрлар нафаси», «Мирий ва унинг замондошлари», «Сайланма», «Ўзбек адабиёти тарихи» (олий ўқув юртлари учун дарслик), «Самарқанддан фронтга», «Самарқанд сайли», «Хайричка», «Мададкор эшелон» каби ўнлаб илмӣ-бадий китоблари маънавий оламимизни бойитиш йўлида беминнат кўмакчи бўлиб келаётир.

1991 йилнинг 3 июлида Алишер Навоий номидаги Адабиётшунослик институти ҳузурдаги Илмӣ Кенгаши ўзининг навбатдаги йиғилиши учун тўпланди. Унда Самарқанд Давлат дорилфунуни ўзбек адабиёти минбаргоҳининг доценти, филология фанлари номзоди Шавкат Холматов «Ўрта Осиё халқлари адабиётида масал жанрининг тараққиёти» мавзуида филология фанлари доктори илмӣ даражасини олиш учун муваффақиятли ҳимоя қилди. Мазкур тадқиқотнинг илмӣ раҳбари академик Воҳид Абдуллаевдир. Қаранг, Устод экиб кетган эзгулик уруғи унинг ўлимидан сўнг, олти йилдан кейин рўёбга чиқди. Демак, унинг йўл-йўриқлари, насиҳатлари, ширин орзулари яшашда давом этмоқда. Шавкат Холматов Воҳид домланинг расмӣ бешинчи филология фанлари доктори илмӣ даражасига сазовор бўлган шогирдидир. Бунга қадар Б. Валихўжаев, О. Икромов, Р. Орзибеков, Ш. Шукуровлар унинг раҳбарлигида шу юксак илмӣ даражани олишга муяссар бўлдилар. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоблари, филология фанлари докторлари, профессорлар Н. Шукуров ва С. Мирзаевлар ҳам дастлабки босқичдаги илмӣ изланишларини Воҳид домла маслаҳатлари асосида амалга оширганлар. Устод ўттизга яқин фан номзодларини вояга етказди. Улар бугун жумҳуриятимизнинг турли олий ўқув юртларида Муаллим Мулло Воҳид Абдуллои Самарқандийнинг анъаналарини давом қилаётирлар. Айтилганларга Воҳид домла расмӣ оппонент сифатида чиқиш қилган ўнлаб докторлик ва йигирмата лаб номзодлик ишлари, Устод таҳрир этган рисола-ю дарсликлар кирмайди, албатта. Ҳаёт — катта мактаб. Унда турли кайфиятдаги муаллиму шогирдлар учрайди. Шогирдини бўлмағур баҳоналар билан таҳқирловчи, ишига халал берувчи раҳбар-

лар ҳам йўқ эмас. Тўғри, бундайлар кўп учрамайди. Таассуфлар бўлсинки, таъма домига илинган бундай «аллома»лар бор. Зулмат қутби ёруғлик бўлганидек, шогирдини ниҳол ўрнида, фарзанди қаторида кўриб, миришкор боғбон мисол парваришлаб, ота бўлиб бошини силаб, далда берувчи устозлар сероб. Воҳид домла, шубҳасиз, кейинги тоифага мансубдир. Устоднинг шогирдларига дағал муомалада бўлганини кўрган, ҳатто эшитган эмасмиз. Воҳид домла, аксинча, уларни эҳтиёт қилар, ишларининг илгари силжиши учун барча чораларни кўришга тайёр эди. Хоҳлаган фурсат ва вазиятда домла билан мулоқот қилиш, ундан маънавий мадад олиш мумкин бўларди. Юқорида таъкидлаганимиздек, расмиятчилик, аспирант ва тадқиқотчиларини махсус кунларда, соатларда қабул қилиш Устоднинг кенг феъли учун ёт ҳодиса эди. Унга чапанилик, мардона хатти-ҳаракат, ҳиммат ва саховат ярашарди. Воҳид домла суҳбатида бўлган шогирд унинг ҳузуридан кўкси тоғ бўлиб қайтарди. Бўлажак олим учун Устод исми шарафининг ўзи мустаҳкам қўрғонга тенг эди. Аммо Воҳид домла илм манфаатларига хилоф йўл тутган, илмфурушлик билан шуғулланган эмас. Шогирдларини терлатиб ишлатиш, диссертацияни маромига етказиш, илмий савияни давр тақозоси даражасига кўтариш йўлларини пишиқ биларди. Воҳид домланинг бу борада ўз услуби шаклланган эди. Ошкоралик, демократия, ҳалол баҳсу муноқаша Воҳид домла адабиётшунослик мактабининг негизини, асосий фаолият услубини ташкил қиларди. Таниқли адабиётшунос ва таржимон Альберт Геворкян ҳаққоний қайд этганидек, Воҳид домла барча муваффақиятларини таъмин этган бош омил ҳам унинг жисм-жисмига сингиб кетган демократия ва ошкоралик, кўпчилик фикри билан ҳисоблаша олиш қобилиятининг баландлигидадир. Минбаргоҳда муҳокама қилинадиган ҳар бир иш, унинг раҳбари ким бўлишидан қатъий назар, кўпчилик «зарба»сига дош бериши, адабиёт ҳақидаги илмнинг мезонларига мувофиқ келиши шарт эди. Воҳид домла ҳеч қачон «Менинг гапим гап», қабилда иш тутган, ўз фикрини ўтказиш пайида бўлган эмас. Устодда адолат, ишонч туйғуси ниҳоят баланд эди. У шогирдларини, айниқса, ўзи билан ёнма-ён ишлаётганларини ардоқлар, суяр, ҳамиша олға бошлар, уларни холисликка, инсоф ва ҳалолликка ундарди. Устоднинг бахти шундаки, у шогирдига фақат ўргатишни эмас, ўрни келганда ундан ўргана олишни ҳам биларди. Шогирднинг рост, ҳақ, далиллар замиридан келиб чиққан

мушоҳадаси олдида хиралик қилиш ярашмайди. Мардлик қилиш, хато фикрдан воз кечиб, тўғрисини тай олиш лозим. Айтилганларга Воҳид домла тўла амал қиларди. Журъатли, интилувчан, «шаккок», «бетга чопар» шогирдларига умид билан қарар, улар омадидан беҳад қувонар эди. Шунинг учун минбаргоҳ ва унинг саркори шуҳрати узоқ яшади. У маъқуллаган ва ҳимояга тавсия этган ишлар завол кўргани йўқ. Воҳид домла ўзида мавжуд бўлган ишчанлик, талабчанлик, дарёдиллик, саховатпешалик, аҳиллик, мардлик, ҳалоллик, ростгўйлик каби бближаноб фазилатларни шогирдларига ҳам сингдира олди.

Воҳид домла босиб ўтган баракали умр, инсонпарварлик, эҳтиром ва эътибор бобида ҳам ибрат мактабидир. Касбдошлар билан дўстлашиш, уни эъзозлаш, унга гард юқтирмаслик бобида Устодга тенг келиб бўлмасди. Воҳид домла жаҳон кезган ва кўрган, одаму олимшунос эдилар. Устоднинг Фафур Гулому Мақсуд Шайхзода, Мирзо Турсунзода-ю Собит Муқонов, Е. Э. Бертельсу чех шарқшуноси доктор Иржи Бечка, Ҳамид Ораслию Файзулло Қосимзода, Ойбеку Абдулла Қаҳҳор, Яшину Уйғун, Абдулгани Мирзоеву Боймуҳаммад Қарриевлар билан учрашув, ёзишма, хотиралари бир олам ва жаҳонга татирди. Жаннатмакон Самарқандга таъриф буюрган аксарият илм, маданият, санъат, адабиёт арбоблари, албатта, Устод билан учрашар ва унинг азиз меҳмони бўлишарди. Воҳид домла ишлаган ва меҳмон кутган хонада қатор дафтару дафтарчалар сақланмоқда. Шунингдек, Устод назари тушган, қўли теккан даста-даста китоблар соҳибларига мунтазир. Буларни сирли хазинага қиёслаш мумкин. Чунки улар Воҳид Абдуллони жаҳон билан боғлайди. Жаҳоннинг шу муқаддас хонадонга ташрифидан сўзлайди. Турли тиллар, ёзувларда иншо этилган таассуротлар, истак-орзулар, ҳада қилинган дастхат китоблар тадқиқотчиларини кутмоқда... Даъволаримиз қуруқ бўлмасин учун айрим далилларга мурожаат қилайдик. Воҳид домланинг китобжавонида Озарбайжон Фанлар академиясининг академиги Ҳамид Орасли дастхати билан ўнга яқин алоҳида нашрлар мавжуд. Уларда улуғ олимнинг ўзбек қардошига бўлган муҳаббати ёрқин из қолдирган: «Азиз дўстим! Ўзбек адабиётининг гўзал тадқиқотчиси, олим дўстим Воҳидга бир кичик хотира». Мазкур ҳароратли қалб сўзларини туркман адабиётшуноси А. Мередов «Шайдойи» тадқиқотининг илк саҳифасида дастхат қилиб берган. Озар олими Мирзо оға Қулизода эса Насимийга

аталган «Буюк идеаллар шоири» номли рисоласини кўйидаги қайдлар билан бағишлайди: «Азиз ва унутилмас қардошим Воҳид Абдуллага жон соғлиғи, узун умр ва саодат орзуларила ёдгор.

Барги сабзаст тухфаи дарвеш,
Чи кунад бенаво ҳамин дорад (Саъдӣ)».

Устод ўз юртдоши, тожик адиби ва адабиётшуноси Расулхон Ҳодизода билан ҳам жуда яқин инсоний ҳамда илмий-ижодий мулоқотда бўлган. Улар ўртасида кўп ёзишмалар амалга ошган. Воҳид домла ҳар гал Ҳодизодага «Расулам»,— дея мурожаат қилган. Янги илмий-бадий асарлар билан йўқлаш деярли узлуксиз давом этган. Воҳид домла кутубхонасида таниқли ўзбек адиблари, қардош ёзувчилари қўлёзмалари муҳрланган нодир китоблар ниҳоятда кўп...

Таъкид қилганимиздек, Воҳид домла ён дафтарларида меҳмонлар қалами билан иншо топган қайдномалар ҳам талайгина. Улардан намуна сифатида иккитасини кўчириш билан кифояланамиз. Ҳар икки қайднома ҳам кўшни Афғонистон фуқаролари томонидан Устоднинг 70 йиллиги муносабати билан битилган: «Ҳурматли ва қадрдон устодим профессор Воҳид Абдулло! Йиллар бўйи орзу қилар эдим, бир кўриб зиёрат қилсам. Бугун ўзимни бахтиёр биламан... Танишдик. Мен кўп нарсалар ёзмоқчи эдим. Аммо, вақт менга ёрдам бермади. «Юлдуз»га бераётган ёрдамнингиздан бир олам миннатдорман. Етмиш ёшга кирганингиз қутлуғ бўлсин деб, Сизга узун умрлар орзу қиламан. Ҳурмат билан: Ойхон Баёний, «Юлдуз» жаридасининг масъул мудирини». Чиндан ҳам Воҳид домла ҳаётнинг кейинги ўн йили давомида Афғонистонда, ўзбек тилида чиқадиган кўп саҳифалик «Юлдуз» рўзномаси билан ҳамкорлик қилди. «Юлдуз» учун шеър ва мақолалар ёзиб беришдан ташқари, Ватанимизда уни тарғиб этишда ҳам жонбозликлар кўрсатди. Устоднинг бундай холис хизмати афғон илму адаб аҳли ҳамда рўзнома таҳрир ҳайъатининг ҳақли ҳурматига сазовор бўлди. Шунинг учун бўлса керак, Афғонистон Ёзувчилари Иттиҳодияси раиси доктор Асадулло Ҳабиб ёзган эди: «Таниқли олим, устод ва шоир Воҳид Абдуллонинг ижоди олмосдек кўп қиррали ва ёрқиндир. У машҳур адабиётшунос, устод ва шоир сифатида фақат Иттиҳоди Шуравийдагина эмас, балки хорижий мамлакатларда ҳам маълум. Биз табаррук донишманд Воҳид Абдуллога қизгин салом йўллаймиз, унга соғлиқ ва сало-

матлик, ижодига катта баракат тилаймиз». Қаранг, сўз-нинг умри, яхши сўзга лойиқ эзгу ишларнинг ҳаёти нақадар пойдор. У авлодлардан авлодларга кўчиб яшашда давом этади. Унинг қанотида Воҳид домланинг муборак номи, гўзал фазилатлари ҳам мангулик бағрига парвоз этади... Кўриб турибсизки, мана шундай мазмундор қайдномаларнинг ўзи алоҳида, бафуржа мулоҳазалар учун манбадир.

«Ривоят қиладилар, бир куни Нуриддин Абдурахмон Жомий шогирдларга сабоқ айта туриб, нигоҳлари кўчага тушиб қолибди. Пири комил ҳеч кимга сир фош қилмай, ўринларидан туриб, кўчага қараб, уч карра таъзим бажо келтириб яна машғулотларини давом этибдилар. Синчков шогирдлардан бири бўлиб ўтган ҳаракатлар сабабини сўрабди. Шунда Жомий ҳазратлари мулоим бир табассум билан айтибдилар:— Сиз кузатган пайтда кўчадан устозларимдан бирининг невараси ўтиб борарди. Мен устозим ҳурматлари учун у махдумзодага таъзим бажо келтирдим...»

Машриқда иззат-икром, адаб таълими маромига етказилган. Улуғлар, пиру устозларнинг ҳокипойи кўзларга тўтиё қилинган. Аждодлар шуурига одамшунослик илмининг банд-бандларигача сингдирилган. Сабоқ айтган, тарбия қилган устоз, ҳатто падари бузруквордан ҳам улуғ кўрилган. Бу борада халқ ўртасида қуйидаги ҳикматлар юради. «Жаври Устод, беҳ аз меҳри падар!» (Устоднинг койиши, отанинг эркалашидан афзалроқдир!). Воҳид домла ва ул зоти олийнинг сафдошлари ана шу руҳда тарбия кўрганлари учун ҳам одамийлик қондаларини жойига қўйишган. Ҳақ, инсоф, диёнат, инсонийлик йўлида бир ҳарф ўргатганларни қадрлаб, уларга сифинишган. Воҳид домла учун шундай саждагоҳлардан бири Устод Садриддин Айний эди. Айтиш жоизки, Воҳид домла Устодсиз ўтказган ўттиз йилдан зиёдроқ умри давомида унинг ҳақида фақат самимий сўзлар айтди, ширин хотиротлари билан эслади ва ёзди. Устодидан ўрганган жуда кўп яхши одатларга, жумладан, зуллисонайнлик анъанасига содиқ қолди. Ўзбек ва тожик тилларида шу икки адабиёт ҳақида ибратли мақолалар ёзди. Устоднинг хонадони, унинг азиз фарзандлари билан муомала-муносабатни барҳам бермади. Айниқса, Воҳид домланинг таниқли шарқшунос Қамол Айний билан мулоқотлари ибратлидир. Кувончлики, Воҳид домланинг устодзода билан ёзишма ва суҳбатлари шахсият доирасида ўралашиб қолган эмас. Улар вужудга келган ҳар бир имкониятни илм ва адабиётнинг

долзарб мавзулари, шу олам дардларига қаратганлар. Келинг, яхшиси, сўз навбатини Камолхон домлага берайлик: Домулло ва азиз биродарим Воҳид Абдуллаевич! Сизнинг, Самарқанд шаҳри буюк шахсиятининг маълумотига шунн етказмоқчиманки, камина кейинги изланишларининг энг яхши натижаларидан бири Ибни Сино имзосининг топилишидир (**қўлимда нусхаси сақланмоқда**). Шунингдек, Хатти Бобурий намунасининг қўлга кириши ҳисобланадики, бир Қуръон бошдан охир шу ёзувда (**намуналари қўлимда бор**) кўчирилган. Уйлайманки, бу янгиликлардан домулло Айний руҳлари ҳам шод бўлади»⁶.

Фикримизча, кўчирма ортиқча шарҳу изоҳларни талаб қилмайди. Бироқ бир мулоҳазани ўртага қўйишдан сақланишнинг имкони топилмади. Мазкур ёзувлар остида «5. X. 1978» санаси қўйилган. Кўринадики, маълумотнинг берилганига ҳам ўн тўрт йил тўлибди. Бундан етти йил муқаддам В. Абдуллаев вафот этди. Уша бахтсиз ҳодисага ҳам шунча йил тўлибди. Шарқда етти рақами муқаддас саналади. Халқ сиғинадиган икки еттининг орасида ҳам жимжитлик ҳукмрон. Холбуки, Камол Айний берган далиллар илм олами учун, айниқса, сишошунослигу бобуршунослик соҳасида кашфиётга тенг. Агар кўчирмадаги маълумотларда бирон бир иштибоҳга йўл қўйилмаган бўлса, Абу Али ибн Сино имзосини ҳам, Заҳириддин Муҳаммад Бобур кашф қилган Хатти Бобурий намуналарини ҳам чоп қилиш зарур. Динга бўлган муносабатнинг ижобий томонга қараб ўзгарганлиги, Қуръони карим нашрига қулай имкониятларнинг вужудга келганлиги ҳам Камол Садриддинович фойдасига хизмат қилади. Уша хайрли ишлар муваффақиятли рўёбга чиқса, маълумот муаллифи таъкид қилганидек, Устод Садриддин Айнийнинг руҳи шод бўлиши тайин гап.

Рус адабиётшунослигида ажойиб тажриба яшайди. Буюк шахсларга тегишли ҳар бир қатор ёзувдан бошлаб, ўша улуғ инсон қадами теккан биноларгача, унинг хонасидаги жиҳоз анжомларидан тортиб, ўтирган курсисигача муқаддас тутилади, асралади. Бизда-чи? Надоматлар бўлсин-ки, бу йўлдаги уринишлар энди бошланмоқда. Адиб, олим, арбобларнинг ёзишмаларини йиғиш, тартибга солиш ва нашр қилиш зарур. Ҳазрат Алишер Навоийнинг устози, пири, маслакдоши Нуриддин Абдураҳмон Жомий мактубларига қилган ғамхўр-

⁶ Қавс ичидаги изоҳлар муаллиф қаламига мансуб. Таъкидлар эса бизники. — Б. В., Р. В.

лиги бизга ибрат мактабидир. Воҳид домла ишхонасида Устод шахсияти, унинг инсонияти қирраларини кашф этиш калидини бериши мумкин бўлган табрикнома ва мактубларнинг паришон ётганлиги бизни ўшандай дардли мудоҳазаларга олиб келди.

Дарҳақиқат, улар ҳақида қайғурмоғимиз, тартибга келтириб, эъзозламоғимиз шарт. Ахир, улар бизга Воҳид домладан қолган қайтарилмас, бебаҳо ёдгорликларку! Ҳар бир инсоннинг ҳаётдаги ўрни у бизни тарк этгандан кейин равшан билинар экан. Ўшандагина ноёб гавҳаримиздан жудо бўлганимизни ҳис қилар эканмиз. Етти йилдирки, болаларимиз шўх-шодон, ҳамиша қорғозга ўроқли сақич билан сийлайдиган, қувноқ шеърлар айтиб хушнуд қиладиган нуроний бобожонларини йўқотганлар. Улар бугун етти ёшга улғайишди, айримлари фарзанд кўришди. Бироқ ўша бахтиёр, такрорлаш ҳеч кимнинг қўлидан келмайдиган дамлар улар хотирасида умрбод муҳрланиб қолган. Бундай иш мартабаси ниҳоят баланд, ўзи эса ўта хоксор, инсонлар қалбига ёруғлик, ширин кайфият олиб кириш илинжида яшаган академик Воҳид Абдуллонинг ажойиб фазилати ва унгагина ярашарди. Воҳид домла билан бўлган ҳар бир учрашувдан бир олам таассуротлар қоларди. Устоднинг поёнсиз қалби каби чўнтаклари ҳам хазинани эслатарди. Уларнинг бурчак-бурчакларида шогирдлар, мухлислар, неварачевараларнинг «насиба»си — Самарқанд кўринишлари, шоиру адиб, олиму муаррихлар акси солинган нишончалар, сақичлар, қандлар бўларди.

Воҳид домла фазилатлари агрофида мушоҳада юртар эканмиз, хаёл ўзани Ҳазратнинг «Хамса»сига, «Ҳайратул-аброр»даги мана бу сатрларига тортди:

Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки, кўнгул каъбаси,
Қим бу халойиққа эрур саждагоҳ,
Ул бири холиққа эрур жилвагоҳ... («Хамса», 39-бет).

Устод Алишер Навоийнинг инсонпарварлик таълимоти ни яхши билган, узоқ йиллар шу ҳақда дарс берди, тадқиқотлар ёзди. Билиш ва айтиш — тугал ҳаракат эмас. Нотугал дарс ёхуд маъруза, толиби илмлар билан қилинган муҳовара (савол-жавоб) табиий, самимий чиқмайди. Билиш, амал қилиш ва айтиш кесишган жойда кемтиклар чекинади. Сунъийлик мағлубиятга учраб, қатъият, ишонч ва табиийлик ғолиб келади. Воҳид домланинг буюклиги шундаки, у ана ўша эътиқод йўлида жонини фидо қилди. Шамдек ёниб, инсонлар қалбига маърифат, эзгулик зиёсини таратди.

Етти йилдирки, байрам шодиёналарида камлик бор. Ҳар йили байрамлардан бир ҳафта олдин бўлажак шодиёналар даракчиси бўлиб Устод қалами билан битилган табрикномалар кириб келарди. Улар хонадонларимизга ўзи билан Воҳид домла нафасини, қалб ҳарорати, фарзоналигию табассумини, топқирлигию қувонччи олиб кирарди. Етти йилдирки, шу неъматдан маҳруммиз...

Бизга «майда-чуйда» бўлиб кўринган, аслида юксак интизом ва ёру биродарларга чинакам эътибор нишонаси — ёзишмаларга Воҳид домла вақт топа олган. Академик, олий кенгаш депутати, дорилфунун ректори, илмоҳ мудири, яна қўша-қўша масъул вазифалар зиммасида бўлган Устод юзлаб муҳибу мухлисларини муборакбод этишга улгурарди. Воҳид домла уни масъул иш деб биларди ва котобага ишонмасди. Машинкада кўчиртирмасди, ўз муборак дастхати билан ёзарди. Устод каломи битилган даста-даста табрикномалар ўнлаб шаҳару районларга юбориларди. Воҳид домланинг ҳозиржавоблиги шундаки, у ҳар бир табрикнома варақасидаги тасвирларни инобатга олар, ёзувда ўшаларни акс эттирар эди. Устоднинг илҳоми жўшган пайтларда гўзал табрик-шеърлар дунёга келарди. Келинг, ўшандай табрикномалардан бирини эътиборингизга ҳавола қилайлик: Янги йилга мўлжалланган табрик варақаси. Унда шохчалар тасвири солинган. Икки шохда икки гўша мева осиглик. Уларга парвоздаги икки қушча интилмоқда. Табрик варақасининг ёзувга ажратилган иккинчи бетида Воҳид домла ёзадилар:

«Эй, қушчалар, қушчалар,
Беозорсиз шунчалар.
Раҳимжоннинг уйига
Етиб кундуз-кечалар,
Сирдоши бўлиб олинг!
Қардоши бўлиб қолинг!
Қутлаб Янги йилини,
Обод этинг дилини!

1974 йил саломи билан Муаллим Мулло Воҳид Абдулло Бехрўзи Самарқандий».

Устоднинг бизга қолдирган маънавий бисоти қаторида хилма-хил муносабатлар билан йўлланган кўп сонли тезетар табрикномалар (телеграмма) ҳам сақланмоқда. Улар фирқа ва шўронинг турли рутбадаги раҳбарияти вакиллари, илм ва адабиётнинг таниқли арбоблари, мухлис ҳамда шогирдлар томонидан йўлланган. Муҳими, шу ёзишмаларда ҳам Воҳид домланинг инсон, олим, жамоат арбоби сифатидаги фазилат ва хизматла-

ри улуғланади. У босиб ўтган ҳаётнинг маълум босқичигача берган мевалари муносиб баҳоланади. Ана шу нуқтаи назардан давлат ва жамоат арбоби, ёзувчи Шароф Рашидовнинг Устод таваллудининг 60 йиллиги муносабати билан йўллаган табрикномаси катта қизиқиш уйғотади. Аввало айтиш керакки, Воҳид домланинг Ш. Рашидов билан инсоний муносабатлари 40-йилларда, дорилфунун кучоғида боғланган ва даврлар имтиҳонидан безавол ўтган. Улар бир-бирларини қадрлаганлар, ўзаро ёзишиб туришган. Биз кўчирмоқчи бўлганимиз табрикнома ўшалардан биридир, холос. «Қимматли Воҳид ака! Сизни шонли 60 ёшингиз билан чин дилдан муборакбод қиламан. Сизга баҳодирона соғлиқ, ижодий муваффақиятлар, бардамлик, узоқ умр, шодлик ва бахт тилайман. Сиздан кўплаб янги китоблар кутамиз. Бунёдкорона меҳнатингиз учун Сизга раҳмат. Кўп сонли шогирдлар етиштирганингиз учун ташаккур! Салоҳият ва иқтидорингиз учун миннатдоримиз. Сизни қаттиқ кучаман ва ўпиб қоламан. Сизнинг Рашидов». Воҳид домла манзилга ана шундай самимий қалб сўзларини мужассам этган табрикномалар таниқли кимёгар олим, Жумҳурият Фанлар академиясининг собиқ раҳбари, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Обид Содиқов, академиклар И. М. Мўминов, М. Қ. Нурмуҳаммедов, Жумҳуриятда хизмат кўрсатган Фан арбоби, профессор Ҳамид Сулаймон ва илмимиз, маданият, адабиётимизнинг кўплаб даргаларидан ҳам келиб турган. Худди шундай гапни Тожикистон, Туркменистон, Озарбайжон, Қозоғистон, Қорақалпоғистону Қирғизистон илм-фани, адабиёт-санъати арбоблари ҳақида ҳам айтиш жоиздир...

«Фалокат оёқ остида»,— дейди доно халқимиз. Шу гапнинг ростлигига Воҳид домланинг охириги кунлари мисолида қаноат ҳосил қилдик. Устод сўлим Бахмал кучоғида ҳордиқ чиқаришни ёқтирарди. У ерда унинг учун таниш, кўркам оромгоҳлар, қадрдон дўстлару мухлислар кўп эди. 1985 йил меҳнат таътилининг маълум қисмини Устод ўша ерда ўтказди. Аммо, бу йилги ором Воҳид домлага татимади. Сўлим боғлар ҳам энди унинг бу жойларга сира қайтиб келмаслигини олдиндан ҳис этгандек, маънос кузатиб қўйдилар. Устод дам олишдан хаста бўлиб қайтдилар. Июль ойининг охириги кунлари эди. Ҳамма меҳнат таътилида. Шунинг учун ҳам ҳамма бу ноҳуш ҳолдан беҳабар қолди. Кўпчиликка Устоднинг нуроний дийдори қиёматга қадар қарз бўлиб қолди. Ўша йилнинг 30 июлида Воҳид домланинг шафқатга лиммо-лим тўла юраги уришдан тўхтади. Азим Самар-

қанд, она-Ўзбекистон яна бир шавкатли фарзандидан ажралди. Маърифатпеша қалбларга ларза тушди. Юртнинг тўрт томонидан шогирду мухлислар оқими Воҳид домла масканига, Самарқандга оқиб кела бошлади. Ҳамманинг дилида армон, кўзларида ёш. Кўплар дил нидосини қалам тилига кўчирди. Талай марсиялар яратилди. Аламли таъзияномалар битилди: «Сизнинг қабрингиз бизнинг кўксимиздадир»,—дея ёзди бухоролик шогирдлар номидан истеъдодли ёзувчи Аҳад Ҳасан. Талабалик йилларидаёқ Устоз назарига тушган, унинг меҳри, зиё чашмасидан қонган, унинг билан ёнма-ён ишлаш, ижод қилиш бахтига муяссар бўлган таниқли Нуриддин Шукуров янада жонсўроқ мисраларда маънавий падар, пири комилни улуғлаб, йиғлади:

Ногаҳонда зўр чинор тушди қулаб,
Зилзила қўнди ва ё чўққи нураб.
Дилда ларза, қолдик, эй воҳ, ёҳулаб,
Бир-биримизга чидам-бардош тилаб,
Во дарифо, во дарифо, во дариг...

Айлади Жомий Навоийни тавоб,
Равнақу Роқимни этди бобу боб.
Ҳоксор, Мирий учун топди савоб,
Ул китоб устида ўлди, ул китоб,
Во дарифо, во дарифо, во дариг...

Рост, Воҳид домла чинор каби салобатли, шох-шаб-бали, соябон эди. Чинорда йўқ самара Устодда беҳад, беҳисоб эди. Начора, табиат китобида азалдан Одам Ато ва унинг ворислари қисматида шундай битилган. Дунёга келмоқ бор экан, кетиши ҳам муқаррардир. Навбатли қарвон ҳаминша сафарда. Қимдир олдин, қимдир эса кейинроқ унга қўшилиб охираат манзилига равона бўлади. Қимдир бу дунёга шунчаки келиб кетади, еб, ичиб, кийиб, яшаб ўтади. Бешқалар эса ўзларидан ширин хотиротлар, ўчмас излар, эзгу ишлар ёдгор қолдирадилар. Авлодлар ёдида абадул-абад ўрнашадилар. Воҳид домла кейинги тоифа рўйхатида ҳаминша устивордир. Ҳазрат Алишер Навоий ёзганларидек:

Бу гулшан ичра йўқдир бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик билга от...

Сизни Алишер-ла суҳбатда кўрдик...

«Воҳид Абдуллаев талантли, зийрак, меҳмондўст, бошлаган иши устида зерикмай, вақтини қизганмай ишлайдиган илмий ишчи. Унинг бу

сифатларини салмоқдор қилган нарса олимнинг форсча-тожикча ва эски ўзбекча манбаларни тушуниб ўқиб, улардан етарли даражада фойдалана олишидадир».

Садриддин Айний, 1941 йил.

Баҳо ва ҳақиқат мувозанати тенг тушган жойда адолатнинг қўли баланд келади. Нисбат бузилса, сохталик галаба қилади. Масаланинг қай томонга оғиши баҳо берувчининг мезони, ҳодисаларни қанчалик билиши ва қадрлашига боғлиқ, албатта. Айтганларимиз юқорида келтирилган кўчирмага ҳам дахлдордир. Мазкур жумлалар Воҳид домланинг биринчи йирик тадқиқоти — «Алишер Навоийнинг ҳаёти ва Самарқанддаги ижодий фаолияти» мавзuidaги номзодлик десертацияси муносабати билан айтилган. Демак, мазкур иш Устод Садриддин Айний йўл-йўриқлари билан бунёдга келган. Ишнинг қаттиққўл ҳакамларидан бири ҳам шу таниқли адиб эди. Шунинг учун ҳам бўлажак олимнинг илм даргоҳига қўйилган дастлабки қадамлари дадил, шахдам ва қутлуғ келди. Унга омад ва бахт келтирди. Тадқиқот ва унинг истеъдодли муаллифи шаънига мақтов гаплари ёғилди. Аслини олганда, Устод Садриддин Айнийдан илм ёхуд бадий ижод оламида камдан-кам қаламқашларга мақтов эшитиш, унинг самимий баҳосини олиш насиб этган. Масалага бу қадар урғу беришнинг сирү сабаблари аён. Улкан адибга ҳар қандай асарни маъқул қилиш осон эмас эди. Икки аср ва тузум машаққатларини бошидан кечирган, икки давр қоида-қонунларидан пухта хабардор адиб ўта эҳтиёткорлик билан иш тутган, ҳар бир сўзи салмоғини чамалаб қоғозга туширган. Лўндасини айтганда, «Юз ўйлаб, бир сўзлаш» Устод Садриддин Айний учун синашта услуб эди. Унинг бундай иш тутиши ҳаммага манзур тушгани йўқ. Аммо замонлар уйғотган тўфонлар жазо ва жафосини ўз танасида татиб кўрган адиб кўчиб юрувчи ҳар хил миш-мишларга парво қилган эмас. У кимда қобилият нишонасини туйса, унинг келажагига ишонса, қатъий гапини айтган, қўйган. «Ота-онанг ким», дея суриштириб ҳам ўтирган эмас. Ана шундай андишалар бизнинг дилимизга таскин бағишлайди. Ифтихор туйғулари қалблар садосини юзага чиқаради: Воҳид домла Устоз Садриддин Айний назарига тушишга арзигулик ишни бунёд эта олган. Улуғларда башорат қила олиш, бошқалар эътиборига тушмаган нозик жиҳатларни илғаш қудрати баланд бўлади. Мавлоно Лутфий

ва Алишер Навоийга дахлдор машҳур ҳикоятни эслайлик:

Ўн ёшлар чамасидаги Алишер кексайиб қолган «Маликул-калом» — Мавлоно Лутфийга:

Оразин ёпқоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш, —

матлали ғазалини ўқиб беради. Матландан равшанки, ғазалда маҳорат нишонлари мавжуд. Яна уни ўттиз-қирқ ёшлардаги тажрибали қаламкаш эмас, бошловчи ҳаваскор ўқиб беради. Мавлоно Лутфий бутун маънавий меросини шу бир шеърга алмаштириш ҳақида гап очар экан, ана ўша муайян вазиятни инobatга олган. Шунингдек, шарқона мулозамат, илтифот ва лутфларни назарда тутган. Шубҳасизки, закий кишилар таълимини кўрган, маърифатли хонадон фарзанди Алишер ҳам ўша назокатли мулоҳазаларни айнан, борлигича қабул қилган эмас. Масаланинг иккинчи жиҳати шундаки, Ғиёсиддин Хондамир нақл қилган ўша воқеалар замирида ҳам башорат ётарди. Бизнинг кўп ҳолларда қиладиган талқинларимиз эса лутфиёна лутфларни чуқур англамаслик оқибатидир. Мавлоно Лутфийдаги найғамбарлик ва заковат шундаки, асрлар оша тилларда дoston бўлиб келган ўша икки қатор шеър баҳонасида бағри кенг инсон эканлигини кўрсатди. Замондошлари ва келажак авлодларни туркий халқлар шеърляти осмонида чарақлаган бир юлдуз нур сочиши муқаррарлигидан воқиф этди. Асримизнинг қирқинчи йилларида ўшандай улуғ бир ният Устод Садриддин Айний шуурида жонланган бўлса, ажаб эмас. Дарвоқе, шунга яқин бир ишора Воҳид домланинг мақолаларидан бирида кўзга ташланади. «Магнит майдонли олим» сарлавҳали мазкур қайдлар Жумҳурият Фанлар академиясининг нуфузли раҳбарларидан бири, файласуф олим марҳум Иброҳим Мўминовга бағишланган. Ҳаёт доволаридан олдинма-кейин ошиб ўтган бу икки инсон узоқ йиллар Самарқанд дорилфунунида ишлашган. Шундан бўлса керак, Воҳид домланинг мазкур мақоласи хотира лавҳаларидан таркиб топган. Муаллиф эсга олган бир лавҳа эса бевосита Устод Садриддин Айнийга уланади. Маълумки, 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси қонуний ва ҳужжатли илмий марказ сифатида таъсис топди. Жумҳурият маданий ҳаётидаги бу улкан тарихий воқеа Улуғ Ватан уруши йилларида амалга ошганлигидан қатъий назар, муносиб тантана тусини олади. Яъни бутун Ўзбекистон илму фанининг вакиллари Тошкентга йиғилади. Шу муносабат билан Самарқанд дорилфу-

нуни фалсафа кафедрасининг мудирини Иброҳим Мўминов, ўзбек адабиёти минбаргоҳининг доценти Воҳид Абдуллаевлар ҳам марказга юборилади. Бу анжуманга Устод Садриддин Айний ҳам таклиф этилган эди. Тантанали йиғилиш ўша йилларнинг ҳашаматли мажлисоҳи — Свердлов номидаги томошагоҳда бўлиб ўтади. Мажлисни очган Жумҳурият фирқа кўмитасининг саркотиби Усмон Юсупов Фанлар академиясининг сардори, дастлабки ҳақиқий ва мухбир аъзолари рўйхатини эълон қилади. Академик Қори Ниёзий — биринчи президент, Ойбек ва Ғафур Ғуломлар академиклар, Устод Садриддин Айний фахрий аъзоликка, Ҳамид Олимжон ва Олим Шарафиддиновлар мухбир аъзолигига сайланишади. Таъкидлаш лозимки, Воҳид домла қайдларида фақатгина адабиётга дахли бор академиклар ва мухбир аъзоларининг номлари тилга олинади. Айримлари қайд қилинган тафсилотлар билан бирга эслатганимиз мақолада қуйидаги жумлалар ҳам кўзга ташланади:

«...— Сизларнинг истиқболларинг горуқ кўринади, — деди Устод Айний... Залга кирамиз. Президиумда раҳбарларимиз, таниқли олимларимиз. Уртоқ Усмон Юсуповнинг ўнг тарафида домла Садриддин Айний, чап тарафида Қори Ниёзий. Йиғилиш ҳали бошланганича йўқ, Устод Айний назари биз ўтирган учинчи қаторга тушади-да, кулимсираган ҳолда Усмон акага бизларни кўрсатиб нималарнидир уқтиради...

Мана биз яна бир купеда Самарқандга қайтаяпмиз. Мен ўзимни тутолмадим. Уртоқ Усмон Юсуповга бизларни кўрсатиб, эндиги Фахрий академик Устод Айний нималарни уқтирганлари ҳақида билмоқчи бўлдим.

— Академиямизнинг бўлажак академиклари деб айтдим, — деди Устод Айний. Мен паққос кулиб юбордим. Иброҳим Мўминович эса уялиқирагандай бўлиб, ўзига хос камтарлик билан, ҳали докторликларимизни саришта қилиб олайлик, ақалли, — деди» («Сайланма», 400—401-бетлар). Бухоро мадрасалари берган таълим-тарбия, одамшунослик соҳасида йиғилган тажриба Устод Садриддин Айнийни камолот босқичига кўтарди, унга ногаҳоний башоратлар қилиш сеҳру асрорини берди. Бир-бирини қувиб ўтган йиллар Мавлоно Лутфий ва Устод Садриддин Айнийлар фойдасига хизмат қилди. Башоратлар амалга ошди. Алишер Навоий улуғ маликул-калом фотиҳасини оқлади. Ўзбек адабиётини мўъжизавий равиъақ йўлига — юксак босқичга кўтарди. Иброҳим Мўминов ва Воҳид Абдуллаевлар эса фалсафа

ҳамда адабиётшунослик соҳасида мустаҳкам мактаб-
яратган алломалар — академиклар бўлиб етишдилар.

Воҳид домланинг илмий, илмий-оммабоп асарлари кўрсаткичини назардан ўтказамиз. Гарчи унинг матбуот юзини кўрган дастлабки мақолалари 1934 йилда рўшнолик кўрган — рўзномаларда чоп этилган бўлса-да, бу жабҳадаги фаоллик 1938 йилга тўғри келади. Шундан бошлаб Воҳид домланинг даврий матбуот билан алоқасида узилиш сезилмайди. Масала бундай тус олишининг изоҳлари аниқ. Уша йили навқирон йигит, йигирма олти ёшда Воҳид Абдулла олми мактабда муаллимлик қила бошлади. Иккинчидан, талабалик ва аспирантлик йилларининг изланишлари, Фарғона, Самарқанд, Тошкент, Москва шаҳарларидаги узлуксиз мутолаалар самара бера бошлади. Мевалар нишиб етилди. Уларни талабгорларга — сезгир ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилиш қалб зарурати сифатида кўндаланг кела бошлади. Шундай қилиб, 1938—1940 йилларда даврий матбуотда Воҳид домланинг саккизта мақоласи чоп этилган. Ушалардан олтинчиси Алишер Навоий ижодиёти масалалари талқинига қаратилган эди. Мулоҳазаларимизга қаноат ҳосил қилдириш учун айрим сарлавҳаларни кўздан кечирайлик: «Навоий — халқлар шоири», «Маънолар ҳазинаси» («Чор девон» ҳақида), «Навоий сўз ҳақида», «Ҳайратул-аброр» ҳақида»... Саналган мақолаларнинг ҳаммасини ҳам тегишли савияда битилган ва навоийшуносликка ҳисса бўлиб қўшилади, дейиш қийинлигини тан олиш керак. Воҳид домланинг бу ишлари кўпроқ тарғибот аҳамиятига молик ва улар ўша йилларнинг қақирғига жавобдир.

Янги йўналишдаги навоийшунослик инқилобдан сўнг, 20-йилларда шакллана бошлади. Бу ҳаракатнинг бошида Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Вадуд Маҳмуд, Олим Шарафиддинов ва бошқалар турдилар. Шунингдек, рус, озарбайжон шарқшунослари ҳам бизга яқиндан ёрдам бердилар. Бироқ, 20-йиллардаёқ навоийшунослик шоҳ йўлга чиқиб олди, дейиш қийин. Чунки улуг ўзбек шоири шахсияти ва ижодиётига муносабат ягона ўзанда давом этмади. Ўтмиш маданий меросига «янги-ча» талаблар ҳам ўз ишини қилди. 30-йилларга келиб вазият ўнглана бошланди. Алишер Навоийни миллат ва миллий маданият ифтихори билиш, уни ҳар қандай бемаъни, ғайри илмий қарашлардан ҳимоя қилиш туйғуси шакллана бошлади. Навоийшунослар, улуг шоир маънавий мероси ихлосмандлари сафи кўпайиб борди. Бу борада адабиётимизнинг биринчи ва иккинчи бўғинига

мансуб ижодкорларимиз ҳам фидойилик билан ишга киришдилар. Биринчи босқичдаги уринишларнинг ҳосиласи — Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллик тўйини ўтказиш ғояси пишиб етилди. 1938 йилда Жумҳуриятда ана шу тадбирни ўтказиш билан шуғулланувчи ташкилий қўмита тузилди. Мазкур қўмитанинг раислиги ўша йилларда Ўзбекистон вазирлар Кенгашининг бошлиғи бўлган Абдураҳмонов зиммасига юклатилди. Шоир Ҳамид Олимжон қўмитанинг илмий котиби эди. Демак, тугилган бош йўл навоийшунослик истиқболида алоҳида босқич вазифасини ўтади. Қўламдор, кенг жабҳали ишлар бошлаб юборилди. Унга Воҳид домла ҳам шерик бўлди, енг шимариб ижодий ишга киришиб кетди. Юқорида эслатганимиз саъю ҳаракатлар ана ўша мақсадларга хизмат қилди. Устод илк навоийшунослар сафидан жой ола бошлади. Воҳид домланинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди билан жиддий шуғулланиши, қувонарли натижаларни қўлга киритиши илмий-адабий жамоатчилик эътирофига сазовор бўлди. «Зўр қаноат билан таъкидлашимиз мумкин-ки, — ёзган эди академик-шоир Ғафур Ғулум мақолаларидан бирида, — Совет даврида навоийшунослик фани яратилди. Бу фаннинг яратилиши ва ривожланишида Садриддин Айний, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдурауф Фитрат, Олим Шарафуддинов, Отажон Ҳошим, Абдураҳмон Саъдий, Воҳид Абдуллаев, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султонов, Мақсуд Шайхзода каби ўзбек олимлари ҳисса қўшдилар». Таниқли шоир Ғафур Ғулумнинг таъкид ва баҳоси жуда ўринли. Чунки, улуғ ўзбек шоири ҳаёти ва ижодига доир махсус илмий иш ёзганлар ва ёқлаганларнинг олдинги сафида Воҳид домла турарди. Унинг номзодлик диссертацияси Алишер Навоий тўйига тўёна сифатида яқунланди. Шу ўринда яна бир гапни айтиш жоиз. Устод улуғ ўзбек шоирининг Самарқанддаги ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида яхлит илмий иш яратган бўлса-да, нашр масаласида анча сусткашлик қилди. Ёхуд чинакам илмий мақолалари нашрини анча йиллар ўтказиб амалга оширди. Жумладан, 1947 йилда «Навоий ва Бобур», «XV—XVI аср ўзбек адабиёти тараққиётига Алишер Навоийнинг таъсири» каби мақолалари дорилфунун Илмий Асарларида чоп қилинди. 1948 йилда номзодлик рисоласи «Алишер Самарқандда» («ЎзДД Асарлари, янги нашр, Филология, № 42, 52 бет) сарлавҳаси билан алоҳида китобча ҳолида босилди. Шу ўринда кичкина изоҳ берайлик. Кутилмаганда бошланиб қолган Улуғ Ватан уруши режалаштирилган талайгина тадбирлар қаторида Алишер

Навоий тўйини ҳам вақтинча тўхталишига сабаб бўлди. Аммо унга ҳозирлик кўриш урушнинг ўта даҳшатли кунларида ҳам тўхтамади.

Тантана чўзилгани сайин, тайёргарлик кўлами кенгайиб, иштирокчи — бажарувчилар сафи ошиб борди. Мамлакатнинг уруш кечаётган марказий шаҳарларидан жумҳуриятимизга вақтинчалик кўчирилган илму адаб, маданияту санъат арбоблари ҳам бу катта маънавий ҳашарга ҳисса қўшдилар. Кимнинг нимага қурби етса, ўша ишни кўнгилдагидай уддалашга киришади. Таржимонлар, мўсавиру ҳайкалтарошлар, саҳна ва кино санъати ходимлари, улуғ шоир бадний сиймосини яратишга жазм этган муаллифлар қатори тобора байналмилал тус ола борди. Ташкилий кўмита қарори билан Алишер Навоийнинг беш асрлик тўйи ғалабадан анча кейин — 1948 йилда ўтказиладиган бўлди. Воҳид домланинг жиддий илмий мақолалари, алоҳида китоби шу улкан санага бағишланди. Шунингдек, Тошкентда ўзбек ва рус тилларида «Улуғ ўзбек шоири», «Великий узбекский поэт» номлари билан икки салмоқли мақолалар тўплами нашр қилинди. Улардан биринчисига Воҳид домла (Тошкент, 1948, 77—104-бетлар) муаллиф сифатида қатнашди. Бизнинг мулоҳазаларимиз «Воҳид домла фақат маълум муносабат билан илмий асарлар яратар экан», — деган бир ёқлама хулосага олиб келмаслиги лозим. Масаланинг бир учи эҳтимол, ўша саналарга боғлиқдир. Чунки вужудга келган зарурат ҳар қандай инсонни ҳам ҳушёр торттиради, уни кўпроқ ишлашга ундайди. Тўйга тўёна билан бориш Шарқ халқларининг азалий удумидир. Яна бизнинг рўзномаю ойномаларимиз мавсумий «ноғора чалиш»га мослашиб қолган. Айтилганларга риоя қилмай иложинг қанча! Аммо баҳсимизга сабаб бўлаётган масаланинг яна бир жиддий томони ҳам бор. Умрини илм йўлига бағишлаган чинакам олимлар ҳеч қачон ўткинчи ҳолатлар пайравига айланиб қолган эмас. Бундай инсонларда қадрунослик туйғуси, ғурури баланд бўлади. Шўҳрат тожи, шовшувлар шамоли олдида уларнинг оёғи қалтирамайди. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги бир манзарани эслайлик. Бутун жисми кишанланган Фарҳодни ғаддор Хисрав ҳузурига келтирадилар. Улар ўртасида шундай мунозара бўлиб ўтади:

«...Деди: бу ишқдин инкор қилғил!

Деди: бу сўздин истиғфор қилғил!

Деди: ошиққа не иш кўп қилур зўр?

Деди: Фурқат кун ишқи балашўр.

Деди: ишқ аҳлининг недур ҳаёти?

Деди: васл ичра жонон илтифоти...

Деди: бу ишқ тарки яхшироқдур!

Деди: бу шева ошиқдин ироқдур!

Деди: ол ганжу қўй меҳрини виҳоний,

Деди: туфроққа бермон кимёни!...

Деди: ишқ ичра қатлинг ҳуқи этгум!

Деди: ишқида мақсудумга етгум» (Хамса», 276-бет).

Агар таъбир жоиз бўлса, илм ризатини бўйнига олган ҳақиқий олим ифтихорини поймол бўлишдан мардона ҳимоя қилаётган, жазава ҳолатидаги Фарҳодгагина қиёслаш мумкин. Унинг битта мақсади, илинжи бор: илм равнақи йўлида фидойилик, ўзини, ўзлигини бағишлаш! Бундайлар учун мукофоту баландпарвоз ваъдалар «туфроқ билан тенгдур». Шундай улуғ инсонлар борлиги учун илм даргоҳи нурли, покиза. Улар бор экан, илм яшайди. Имонли олимлар учун мулк абас, шуҳрат абасдир. Улар учун илм касб эмас, қисматдир. Илми қисмат билган олим учун чарчаш, пушаймон бегона. Олим — илм ошини. Улар ўртасига ўлимгина раҳна сола олади... Воҳид домла Фарҳодни севган, ундан ибрат олган, фикрлари тасдиғи учун унга мурожаат қилган. Фарҳод Ширин ишқида ёнади. Устод илм машаққатлари гирдобиде тобланди. Азиз умрини шу йўлга бахшида этди... «Алишер Самарқандда» кейинчалик «Алишер Навоий Самарқандда» («Ўзбекистон», 1968), «Навоий Самарқандда» (Ғафур Ғулом номидаги АСН, 1968) номлари билан қайта-қайта босилди. Асарининг энг мукаммал нусхаси Воҳид домланинг «Сайланма»сидан (1982, 9—109-бетлар) жой олди. Босилган китобларнинг ёми бир хил, аммо уларнинг ҳажми ва мазмуни ҳақида бу гапни айтиб бўлмайди. Воҳид домла учун Алишер Навоийнинг «Сўз чу такрор ўлди дилкаш эмас, аҳли маони қошида хўб эмас» мисраларидан кузатиладиган мақсад ва моҳият яхши таниш. Унга амал қилиш эса улуғ Навоий руҳи олдидаги бурчдир. Ана шундай масъулият туйғуси уни ўз-ўзини таҳдир қилиш, мулоҳазаларини чуқурлаштириш, янги маълумот ва далилларга мурожаат этишга ундаган. Шундай рафторнинг ўзи олимлик эмасми?! Зеро, донишманд аждоқларимиз «олим бўлсанг такрор, деҳқон бўлсанг шудгор қил»,— дея буюришмаган-ми? Воҳид домла бундай бетакрор пандномалардан хабардор бўлишдан ташқари, уларга риоя этишни ҳам инсоний вазифаси билар эди. Фикримизча; Устоднинг мана бу эътирофлари ҳам бизнинг фойдамызга хизмат қилади. «Вақти-вақти билан Тошкентга илмий командировка олар эдигу марказий кутубхонада қўлёзмаларни

ҳижжалардик. Бир келишимизда тўрт юзга яқин баёзларни назардан ўтказдим» («Сайланма», 400-бет). Тасаввур қилинг, биргина илмий сафар давомида инсон меҳрига ташна шунча қўлёмалар назардан ўтказилган. Бу нодир китоблар Воҳид домлага бағрини очган, унга қанча-қанча ноёб шеърлар, номаълум номлар — таҳаллуслар — адабий маълумотлар туҳфа этган. Энди ўзингиз чамалаб кўринг, Устод 50 йилдан зиёдроқ муддатга чўзилган илмий-адабий фаолияти давомида неча марталаб илмий сафарларда бўлди-ю неча минглаб тарихимиз даракчиси — қўлёмма, тошбосма китобларни «ҳижжалаш»га улгурди? Воҳид домла тилини гўё, қаламини равон, ишончини бардам қилган бош омил катта заҳматга чидаш, кўҳна китобларга меҳр қўйиш эмас-ми? Олимнинг асари қачон тилдан тушади, замонлар, авлодлар эҳтиёжидан орқада қолади? Замини бўш, етарли далиллари бўлмаган ишлар шундай иллатга чалинади. Муаллиф пишиқ ҳозирлик кўрмай, бошқалар нигоҳи тушмаган тоза манбаларга мурожаат этмай, янги ва зарурий далиллари йиғмай қўлига қалам олса, унинг ёзганлари «туғилади-ю шу он бўғилади». Воҳид домланинг аксарият асарлари ўшандай иллатлардан холидир.

Воҳид домла Алишер Навоий ҳаёти, олмос қирралари, беҳисоб ижодиёти ҳақида «кўп ва хўп» ёзди. Умр бўйи завққа тўлиб, жўшиб ёзди. Устоднинг Алишер Навоий асарларига назари тушмаган, у ҳақда ўйламаган, сўз айтмаган, унинг умумбашарий ғояларига асосланмаган кунлари бўлган десак, унинг уйғоқ руҳи олдида гуноҳга ботамиз. Аксинча, унинг барча ёзганларидан Алишер Навоий нафаси уфуриб туради. Воҳид домла далилсиз гапларни қадрламас эдилар. У киши ҳақида ёзар эканмиз, Устоднинг синашта йўлларидан юрмаслик ҳам одобга тўғри келмайди. Ана шундай андиша юзасидан баъзи мисолларга мурожаат этиш мақсадга мувофиқдир. **Биринчи далил.** Алишер Навоий «Ҳайратул-аброр» достонининг олтинчи мақолотида адаб ҳақида мулоҳаза юритар экан, ота-она ва фарзанд муносабатларини ҳам қаламга олади. Буюк мутафаккир талқинича, ота-онанинг фарзанд наздидаги биринчи бурчи унга муносиб ном қўймоқликдан иборатдир.

Бириси қўймоқлик эрур, яхши от,
Ким десалар етмагай андин уёт («Хамса», 73-бет).

Воҳид домла «Янгилик ярашади» сарлавҳали мақоласида замона руҳига мос янгича урф-одатлар хусу-

сида баҳс юритади. Устоднинг ақидасича, янги туғилган болага ном қўйиш бир умрга татигулик ҳодисадир. Модомики, шундай экан, мазкур тадбирни амалга оширишда, «...кексалар, ветеранлар, донишмандлар, фан ва ишлаб чиқариш илғорлари маслаҳатига қулоқ берилса... умум фаолиятимизга дахлдор номлар танланса». Намуна тариқасида Элдор, Ифтихор, Эломон, Бахтиёр, Баҳодир, Шавкат, Иззат, Гулбаҳор, Гулхумор, Гулжаҳон, Умида, Ҳилола, Зилола, Камола («Сайланма», 423-бет) сингари номлар тавсия қилинади. Албатта, Қўзибой, Қўчқорбой, Уроқ, Болта, Теша, Бўрибой, Чўтбой каби номлар бугунги ёшларимиз дидига муносиб эмас. Алишер Навоий ҳам номнинг айни кейинги тақдирини назарда тутган. Бола ёшлигида ўзига берилган номнинг фарқига бормаслиги мумкин. Ҳамма гап чақалоқ улғайгандан кейин ойдинлашади. Воҳид домла ана ўша улкан маънавий чашмадан — улуғ ўзбек шоири даҳосидан баҳра олиб, уларни янги шароитга татбиқ этган, ривожлантирган. Ота-оналарни чақалоққа ном қўйишдек масъулиятли вазифани уддалашда эҳтиёт бўлишга даъват қилган. Устод мақоласида яна бир ажиб тадбир тавсия этилади. Унинг маслаҳатига кўра, ҳар бир чақалоққа ном қўйиш жараёнидан бошлаб махсус дафтар очиш зарур. Мазкур «тарихнома» — дафтарга бола улғайиб, балоғатга етгунга қадар бошидан кечирадиган маросимларда иштирок этадиган дунё кўрган одамлар — кексалар, улуғлар, илғорлар, фан-маданият арбоблари эзгу тилакларини қайд қилиб боришади. Бола эсини таниб, оқ-қорани фаҳмлайдиган фуқаро босқичига етгач, ота-она ана шу ҳужжатни унга тақдим этишади. Шубҳасиз, ширин истак билан амалга ошириладиган, ота-онадан жиндак эътибор, интизом ва чидамни талаб қиладиган бундай ишнинг бола тақдирида ўчмас из қолдириши табиийдир. Иккинчидан, номаълум оқиб ўтган йиллар давомида мўъжаз бир хотиранома вужудга келади. Уша дафтар саҳифаларини варақлаган, ёзувларини назардан ўтказган ҳар қандай одамда ҳам ўзи ҳақидаги хатга тушган эзгу истакларга нисбатан бурчдорлик туйғуси шаклланади ва уни ёмон одатлардан огоҳ этиб туриши муқаррардир.

Иккинчи далил. Алишер Навоий ўз «Хамса»сининг муқаддимавий достонида («Ҳайратул-аброр») ишқ ўти таърифида анча батафсил мушоҳада юритади. Улуғ ўзбек шоири ишқ ва унинг қирраларини («илоҳий» ишқ — тасаввуфий ёки ҳақиқий; мажозий ишқ) кенг

ёритади. Мутафаккир ва инсонларвар ижодкорнинг бу борадаги умумлашма қарашлари қуйида кўчириладиган байтларда жамлангандай кўринади.

Қайси кўнгулниги, макон этти ишқ,
Утдин ани лаълга кон этти ишқ.
Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳона демаки, жон бўлмасун,
Ишқсиз ул танки, анинг жони йўқ,
Хусни нетсун кишиким, они йўқ... («Хамса», 85-бет).

Воҳид домланинг дил дафтари — мақолаларида ҳам ишқ-муҳаббат инсон ҳаёт йўлининг негизи сифатида қаралади. Яхшиси, сўз навбатини Устоднинг ўзларига берайлик: «Одамзот ҳаёт экан, унинг билан азалий, ҳаётгий, зарурий икки одат мангуликка давом этаверади. Бириси — Муҳаббат... Муҳаббат — бу ҳавас эмас. Бу — умр савдоси. Бу икки дил, тил бирлиги, мақсад — маслак бирлиги... Бу виждон — имон бирлиги. Муҳаббат қанчалик ўзининг тор интим қобигидан чиқиб, маслак-мақсад эътиборига кўра, жамият ҳаёти билан туташиб кетса, ҳамоҳанглик касб этса, шунчалик тотув, мустаҳкам, шунчалик қадрдон бўлади» («Сайланма», 424-бет). Фикримизча, юқоридаги иқтибослар қўшимча шарҳу изоҳларга муҳтожлик сезмайди. Воҳид домланинг Алишер Навоий меросига катта ихлос билан мурожаат этиши, уни муродга етказган, улуғ Инсонларвар тафаккурининг мухлиси, тарғиботчиси, давомчиси — издоши сифатида шакллантирган.

Учинчи далил: Шарқда қадим-қадимдан зиё аҳли давра ва суҳбатларининг зийнати, мавзуи, ҳарорат манбаи бадий сўз эди. Бухорою Самарқандда Жомий, Навоий, Фузулий ва Бедилларнинг бир байти атрофида ҳафталаб мунозара қилинган. Эътибор қилинг, «атиги икки фоиз аҳолиси саводхон» (бугунги тарихий китобларнинг маълумоти) бўлган юртнинг қурби шунга етган. Ҳозир-чи? Ҳамма юз фоиз саводли. Аммо ўзбек тили ва адабиёти ихтисоси бўйича олий мактабни тамомлаган айрим «муаллим»ларимиз Алишер Навоийнинг ҳеч бўлмаганда биргина асарини тугал ва тушуниб ўқиган эмас. «Шарбатдор» масжиди ҳузурдаги мактаб толиблари хусусида эса бу гапни айтиш учун тил бормайди. Чунки у вақтларда сохта мусобақалар йўқ эди. Билим олиш — қалб амри даражасига кўтарилганди. Шукроналар бўлсинки, ўшандай эзгу анъаналарга қайтиш имкони туғилаётир...

Воҳид домла ва унинг сафдош, тенгдошлари, аҳли адаб давраларида ўша қадимий удумларимиз яшаб

келди. Устод иштирок этган суҳбатларда бош мавзу адабиёт бўларди, бехосдан шеърлар янграб, муҳокамаю мунозаралар бошланиб кетарди. Бундай пайтларда жўрабошилиқ ҳам, ҳакамлик ҳам Воҳид домланинг зиммаларида эди. Ушандай базмлар, ширин таассурот ёдгор қоладиган суҳбатлар кўп бўларди. Биз «хат»га тушганларидан бирини эслаш билан чекланамиз.

Профессор Нуриддин Шукуров академик-шоир Фафур Фуломга доир самимий таассуротларини қоғозга туширар экан, Воҳид домла иштирок этган суҳбатлардан бири хусусида бафуржа тўхталади. Ҳикоя қилинишича, 1954 йилда Фафур Фулом Самарқандга келади ва хотирот муаллифининг азиз меҳмони бўлади. Шеъринг базм Самарқанд туманидаги «Москва» жамоа хўжалигида истиқомат қилаётган Абдужамил Шукуров (Нуриддин Шукуровнинг акаси) хонадонига бўлиб ўтади. Унда Исмонил Акрам, Мардонқул Муҳаммадқулов каби самарқандлик адиблар ҳам иштирок этишган. Муаллиф ёзади: «Воҳид Абдуллаев даврани бошқариб, Фафур ака шаънига яхши тилаклар айтдилар, қадаҳлар азиз меҳмон Фафур ака шаънига кўтарилди. Қишлоғимизнинг ўша пайтлардаги хушовоз ёш ҳаваскор ҳофиси Асрор Абдуллаев мандалинасини созлади ва Жамил ака билан бирга «Қаро кўзим» ашуласини бошлади.

Қаро кўзум, келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзим қаросида мардум каби ватан қилгил»⁷.

Ана шундан кейин ажойиб назмий муноқаша бошланиб кетади. Алишер Навоий ҳар бир сатрининг хилма-хил талқинлари туғилади. Айниқса, Воҳид домла, Фафур Фулом, мақола муаллифи дадасининг шарҳларига тан бериш мумкин. Чунки мазкур талқинларда ҳар бир сўз, ташбеҳ, лутф, қочирим, халқ ҳикматлари, урф-одат, ҳаётинг ҳодисаларга тааллуқли ишоралар ҳисобга олинган (ўша китоб, 104—105-бетлар). 80-йилларнинг иккинчи ярмида «Қаро кўзум» яна қизғин баҳсу мунозараларга сабаб бўлди. Ҳазални Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов, филология фанлари докторлари Нажмиддин Қомиллов, Исмагулла Абдуллаев, Алибек Рустамов, филология фанлари номзоди Нусратулла Жумаевлар шарҳладилар. Биз эслатган даврга қадар ва ундан кейин ҳам бу ҳазал қатор таҳлилларга асос бўлган эди. Уларни ҳижжалаб назардан ўтказиш ва

⁷ Шукуров Нуриддин. Унутилмас сўзлар. «Қамалак», Тошкент, 1989, 103-бет.

бир жойга тўплаш мўъжаз бир китобни дунёга келтиради. Аммо шу билан ҳам мазкур шеър қиёмига етказилиб таҳлил қилинди, унга тегишли ҳамма гаплар айтиб бўлинди, дейиш қийин. Янги давр ўқувчиси уни яна ўзича кашф этади, ўтмишдош тадқиқотчилар шууридан пинҳон қолган тоза маъноларини топади. Ҳазрат Алишер Навоийнинг қудратли қалами ана шундай сеҳрга, мўъжизаларга қодир эди. Уша ноёб фазилатли асарлар ҳақида уч-тўртта мақола ёзиш, ҳатто айрим китоблар нашр қилдириш навоийшунос бўлиш ҳуқуқини бермайди. Бундай юксак норасмий унвон соҳиби бўлиш учун бутун умр давомида Алишер Навоий руҳи билан яшаш, унинг нуроний сиймоси ва асарлари билан ҳамдам бўлиш лозим. Навоий даҳоси ҳар соҳадан «бир чимдим» қабалида иш тутувчиларни ёқтирмайди. Бу улкан хазина атрофида айланувчилар сув устида қалқиб юрган хасни, пуфакни эслатади. Алишер Навоий маънавий дунёси заҳматкаш, ҳалол, бардошли, қўнимли ғаввосларни хуш кўради, уларга саховатли қалбини очади. Шу маънода, Воҳид домла салкам етмиш йил Навоий асарлари билан ошнолик қилди. Ярим асрга яқин муддат давомида вақтли матбуот саҳифаларида ўша хазинани тарғиб қилди. Тадқиқотчи сифатида Навоий даҳосининг битта бош мавзусидан узоқлашиб кетгани йўқ. Уша 40-йилларда танлаган масалани теран ёритди, янги-янги қирраларини очди. Шунинг учун ҳам Устод том мазмуни билан навоийшунос эдилар.

Воҳид домланинг Алишер Навоий ҳақида ёзган ишларини бир ўзанга бирлаштириш катта қийинчилик туғдирмайди. Чунки муаллиф ўз кузатишларини ягона ўқ илдиз — бош ғоя атрофида мужассамлаштирган. Уларнинг барчасини умумлаштириб, «Алишер Навоий ва Мовароуннаҳр адабий муҳити» номи билан аташ мумкин. Мулоҳазаларимизни шубҳалардан халос этиш учун Воҳид домла айрим мақолаларининг сарлавҳаларини кўчириш kifоя. «Навоийга ижодий издошлик анъаналари», «Навоий замонида Самарқанду Бухоро шеърляти», «XIX асрда Бухорода навоийхонлик ва Навоий анъаналари», «Навоий ва Қоҳий Самарқандий», «Навоий ва бир даврнинг икки шоири», «Мухаммасоти мутафарриқа» китобидаги шоирлар — Навоий издошлари», «Навоий ва умргузаронлик», «Навоий ва назира», «Навоий номли мактабда навоийхонлик». Булар ҳали тугал рўйхат эмас. Устод деярли ҳар йили 9 февралда жумҳуриятимизда ўтказиладиган илмий-назарий

анжуманларда мазмунли маърузалар қилар эди. Ушардан анчагинаси ҳали нуфузли илмий тўплам ва ойнотмаларда босилганича йўқ. Воҳид домла уларни жамлаб адабий-танқидий мақолалар мажмуаси ҳолида тайёрлаган ва нашр эттирган ҳам эмас. Устоднинг ижодхонасида умуман қўл тегмаган семиз қоғоз қопчиқлар (папкалар) қалашиб ётибди. Уларнинг турли мазмун ва аҳволдаги мусаввада, қўлёзма, машинкада кўчирилган нодир ҳужжатлар билан тўлганлиги шубҳа тугдирмайди. Ана шу қаторда Навоийга доир маромига етган-етмаган мақола ва қайдларнинг борлиги ҳам табиийдир.

Хуллас, Воҳид домланинг Алишер Навоий ижодиётига доир барча ёзишмаларини жамлаш, тартибга келтириш, юқорида тавсия қилинган ном билан кенг китобхонлар оммаси ҳукмига ҳавола қилиш фойдадан холи бўлмайди. Шундай истакни Устоднинг муҳибу мухлислари қўлида сақланаётган кўп сонли ёзишмалари, Воҳид домла сафдош, қавмуқариндош, фарзандлари, касбдош ва шогирдларининг унинг ҳақидаги хотиралари хусусида ҳам айтиш жоиздир. Кимдир ҳиммат кўрсатиб шу хайрли тадбир бошида турмоғи, кучларни ягона мақсадга йўналтирмоғи лозим. Устоднинг фарзанд ва шогирдлари енг шимариб ҳаракат бошласалар, барча қийинчилигу тўсиқлар чекинади. Шарофатли халқимиз «кўпдан қуён қочиб қутилмайди»,— дея бежиз айтмаган. Қўли енгил, нияти холис, эзгулик шайдоси Воҳид домланинг муборак номи шарофатли ҳашарга қўшилган, унга ҳомийлик қилган инсонларни қўллаб-қувватлайди.

Устод тадқиқотларининг мундарижасига қайтайлик. Уша салмоқдор илмий ишларнинг энг каттаси — «Навоий Самарқандда» номидан англашилганидек, улуғ ўзбек шоирининг шу азим шаҳарда кечган беш йиллик ҳаёти, ижтимоий-адабий фаолияти манзараларини ойдинлаштиришга қаратилган. Тадқиқот муаллифи ўз олдига қўйган вазифани муваффақиятли адо этган. Олим мунозараси XV аср, хусусан, унинг иккинчи ярмидаги тарихий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий аҳволни мукамал ёритишдан бошланади. Рисолага бугунги кун навоийшунослиги равнақи нуқтаи назардан ёндашилса, мазкур саҳифалар ортиқчадай кўринадди. Бироқ ишнинг 1940—1941 йилларда ёзилганлиги, ўша даврда улуғ ўзбек шоири ҳаёти ва адабий меросининг ўрганилиши даражаси пишиқ тасаввур қилинса, шубҳага ўрин қолмайди. Яна мазкур мавзунини та-

рихдан ажратган ҳолда ўрганиб, маромига етказиш қийин. Алишер дунёга келган хонадоннинг темурийлар саройи билан ота-она авлодлари тарафидан жипс боғлиқ эканлиги, унинг бошига тушган сарсон-саргардонлик мусибатлари замирида тожу тахт талашлари ётиши ҳам ўшандай қурилишни — иш композициясини талаб қилади. Е. Э. Бертельс ўринли эътироф этганидек, дарҳақиқат Воҳид домлада «Илмий ишни пишиқ қура олиш» санъати анча эрта шаклланган эди. Уша пухтакорлик ҳосиласи — рисола ҳамон мароқ билан ўқилади. Алишер Навоий ҳаётининг Самарқанд даврини ёритишда, унга мурожаат этмасликнинг имкони йўқ. Бироқ, бугунги ҳаётимизда ажиб ҳодиса кузатилади. Яъни ирмоқдан оқиб келаётган сувдан ичилади, лекин унинг чашмадан бошланиши унутилади. Айни ҳодиса адабиётшунослигимизда ҳам кўзга ташланади. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодининг кўп жиҳатлари ойдинлашди, зарурий манбалардан анчагинаси нашр бўлди. Улардан бемалол фойдаланамиз. Аммо ана шу машаққатлар бошида турган, заҳматини чеккан, манбаларни аниқлаган, яхшими, ёмонми, ўша масалани биринчилардан бўлиб ҳал этишга жазм қилган устозларни хотирга келтирмаймиз. Улар номини тилга олишга мард-лигимиз етишмайди. Шундай муносабат Алишер Навоий ҳаётининг Самарқанд даври масаласига ҳам тегишлидир. Таниш далиллар, парчаю рақамлар, хулосалар, муаллиф бошқа!..

Воҳид домла мавзу тадқиқига жуда жиддий киришган, тезроқ фан номзоди бўлишни ўйламай, узоқни кўра олган. Бордию, номи айтиб ўтилган мавзуда бизнинг кунларимизда илмий иш ёзиш зарурати пайдо бўлганда, Воҳид домла рисоласидан катта тафовут этувчи асарни тасаввурга сиғдириш мушкул. Муболага қилаётганимиз йўқ. Маълумки, ҳар қандай мавзуга дахлдор манбалар мавжуд. Уша сарчашмаларсиз истеъдод қанчалик зўр бўлмасин, унинг қудрати беҳудага кетади. Воҳид домла катта манбашунос, араб ёзувидаги хоҳлаган қўлёзманинг тубига етиш имкониятларига эга эди. Ундаги ўша ноёб бахт, салоҳият муҳокамамизга асос бўлган иши ва барча каттаю кичик асарларида кузатилади. Устод Мирхонд бошлаган, Хондамир поёнига етказган «Равзатус-сафо»нинг етти дафтарини, Абдураззоқ Самарқандий, Муиниддин Муҳаммад Ифизорий, Масъуди Кўхистонийларнинг тарихий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур «Бобирнома»си, Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг «Бадойиъ ул-вақоъ»си, ўнлаб

тазкираю баёзларни пухта ҳижжалаб бўлгач, қўлига қалам олган. Айтилганларга Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари қўшилади. Айримларинигина, баён этилган омиллар иш обрўйини кўтарди, яшовчанлигини таъмин этди. Шу ўринда яна бир гапни ҳам айттайлик. Маълум бадий ёхуд илмий асарнинг каму кўп яшаши, уни тақозо этган заруратга боғланади. Адабиёт ёки билим оламидаги мавжуд бўшлиқни тўлдиришга хизмат қилувчи, ўз муаллифининг қалб эҳтиёжи сифатида бунёдга келган пишиқ асар, шубҳасиз, узоқ яшайди. «Алишер Самарқандда» шундай асарлардандир. Илм оламида ҳукм сурган бир ёқлама, чуқур ўрганишни-тақозо этадиган фикрлар Воҳид домлани жазавага келтирган ва узоқ муддатли ижодий меҳнатга ундаган. Шу ҳақдаги ишоралар рисоланинг бир неча саҳифаларида учрайди. Мазкур баҳсли қарашлар бир-бирига жуда ҳамоҳанг. Шунинг учун ўшалардан бирини эътиборингизга ҳавола қилиш билан чекланамиз. «Профессор А. Ю. Якубовский ўзининг Навоий даврига оид ёзган мақолаларида Улуғбек ҳаёт чоғидаёқ Қозизода Румийнинг вафот этгани, Улуғбек ўлиmidан сўнг Самарқандда ҳеч қандай олимнинг қолмагани, Али Қушчининг эса Ҳиротга кетиб қолгани ва шундай қилиб, Самарқанд XV асрнинг иккинчи ярмида тамоман реакция майдонига айланиб кетгани ҳақида гапиради» («Сайланма», 33-бет). Воҳид домла таъкидига кўра, шундай чалкаш мулоҳазалар академик В. В. Бартольд, профессор М. А. Салье, ўзбек адабиётшуноси Олим Шарафуддиновларнинг илмий ишларида ҳам кўзга ташланади. Замини бўш фикрни айтиш осон. Аммо уни инкор этиш, илмий муомаладан чиқариш энгил кечмайди. Бунинг учун йиллар, ҳатто, умрлар талаб этилади. XV асрнинг иккинчи ярмидаги ҳақиқий аҳволни ёрқин тасаввур қилиш, уни борлигича кўрсатиш арзонга тушмади. Иштибоҳ улуғ унвонли олимлар, адабиёт арбоблари томонидан содир этилганлиги учун ҳам у узоқ яшади. Еш фан номзоди Воҳид Абдуллонинг айтганлари дарров инобатга ўтмади. Бунинг устига Хожа Аҳрори Вали юзига чапланган қора бўёқ тобора қуюқлаштирилди. У ўта жоҳил инсон сифатида талқин этилди. Хожа Аҳрори Вали нафақат саводсиз, дунёвий фанлардан беҳабар шахс, ҳатто, Улуғбек Мирзонинг «бош жаллоди»га ҳам айлантириб қўйилди. Илмий асоси йўқ бу уйдирмалар чуқур томир отди, барча тоифадаги ишлар мағзида «кезиб» юрди, бадий адабиётга кўчди. Хожа Аҳрори Вали талай бадий

асарларда зулмат дунёсининг улуғ пешвоси сиймосида «ҳаракат» қила бошлади. Ўз-ўзидан тайёр қолиплар вужудга келди...

Воҳид домла некбин инсон ва олим эди. У ўз олидида турган қўрғоннинг мустаҳкам эканлигини ҳис қилади. Лекин Устод чўчиган, ларзага тушган, фикридан қайтган эмас. Зулматга қарши зиё жангини давом эттирди. Воҳид домла кўндаланг турган муаммони ҳал этиш бир кишининг иши эмаслигини яхши ҳис этган. Шу сабабли у кучларни бирлаштирди, касбдошлар, шогирдлар, тарихчилар кўмагига умид боғлади. Самарқанд ва самарқандликлар унинг ижодий изланишларида марказий мавзулар қаторида турди. Устод шу йўналишда юздан зиёд илмий, илмий-оммабоп, публицистик мақолалар, шеърлар яратди. Уларнинг аксарияти ўтмиш маданияти тарихига дахлдордир. Яъни бош мақсад — Самарқанднинг маданий марказ сифатидаги нуфузини кўрсатишга хизмат қилади. Самарқандлик олимлар жамоаси томонидан яратилган, Воҳид домла ташаббускор ва муаллифларидан бири бўлган икки жилдлик «Самарқанд тарихи»нинг бош муддаоларидан бири Жаҳонгир Темурга пойтахтлик қилган, унга мангу оромгоҳ берган бу заминнинг XV—XVI асрларда ҳам илм-фан, адабиёт, маданият ва санъат аҳлига бешик бўлганлигини таъкидлашдан иборатдир. Воҳид домланинг шогирди Б. Валихўжаев билан ҳамкорликда яратган «Асрлар нафаси» сарлавҳали йирик китобида (Самарқанд, 1970, рус тилида, 190 бет) минглаб самарқандликларнинг номлари рўёбга чиқарилади. Мазкур тадқиқот беш бўлимдан ташкил топган. Ҳар бир бўлимнинг мақсадлари бўлганидек, ўша мазмунни ифодаловчи сарлавҳалари, ички қурилиши ҳам мавжуд. «Уммондан қатралар» аталган боб салмоғи жиҳатидан рисола бўлимлари ўртасида етакчилик қилади. Унинг асосий муддаоси баҳсимиз мавзуйига дахлдор. Муаллифлар Самарқанднинг неча асрлар давомида узлуксиз илмий-маданий марказ бўлиб келганлигини тарихий-адабий далиллар мисолида исботлашга ҳаракат қилишади. «Самарқанд.— йирик маданий ва илмий марказ», «Самарқанд тарихи ва у ҳақдаги ривоятларга оид қайдлар», «Самарқанд мадрасалари ва уларнинг мударрислари тарихидан» — булар бобнинг ички бўлинишлари бўлиб, китобнинг 80 саҳифасини ташкил этади. Рисоланинг «Сўнмас юлдузлар» боби бевосита адабий ҳаётга тегишли. Тақдири Самарқанд билан узвий боғлиқ бўлган Абдураҳмон Жомий («Жо-

мий ва Самарқанд», «Жомий ва ўзбек адабиёти», 76—93-саҳифалар), Алишер Навоий («Навоий ва Самарқанд», «Самарқанд навоийшунослари, 94—117-бетлар), Садриддин Айний («Айний Самарқанд шоирлари ҳақида», 118—122-бетлар)лар ҳаёти ва ижодига доир ихчам мушоҳадалар ўртага қўйилади. «Асрлар нафаси»нинг «Уларни Самарқандий аташган», «Шухратли номлар олами» боблари тоза адабий маълумотларга бойлиги билан диққатни тортади. Айтиш жоиз, кейинги икки боб биринчи бўлимни амалий жиҳатдан асослайди, қувват беради. Рисоланинг хотимавий бешинчи боби панду ҳикмат хазинаси — мақоллар билан ёнма-ён туришга арзигулик шоҳ байтлардан тузилган. Юзлаб самарқандлик ижод аҳлига тегишли гоҳ батафсил, аксарият ихчам мулоҳазалар келажак илмий изланишлар учун шоҳ режанома бўлиб хизмат қилса, ажаб эмас... Самарқанднинг илмий-маданий марказ сифатидаги нуфузини рад этиш қийин бўлган далиллар шохидлигида исботлашнинг Алишер Навоий мавзуга бевосита дахли борми? Изоҳлар равшан. Абу Саид Мирзо Алишербекни Хуросондан «Ихрож» қилди. Аммо ўша фармонда борилиши зарур бўлган шаҳар кўрсатилмаган ёхуд Алишер Навоий замондошлари жой номини эътибордан соқит қилганлар. Агар тахминимизнинг биринчи қисми инобатга олинган бўлса, унда жой интихоби ҳуқуқи жабрдийда уҳдасида бўлган. Бориладиган шаҳар танловида Алишер Навоий биринчи галда моддий ва маънавий имкониятларни назарда тутган бўлмоғи лозим. Чунки, ўша омилларсиз яшаш қийин ва мазмунсиздир. Воҳид домланинг эътиқодли шогирди Б. Валихўжаев Абуллайсийлар хонадони тарихига бағишланган туркум мақолаларида Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳақида батафсил мулоҳаза юритади. Профессор Б. Валихўжаевнинг таъкидича, етук фикршунос олим Фазлуллоҳ Абуллайсий Шохрух Мирзо салтанати замонида бир неча бор Ҳиротда бўлган ва сарой доирасидаги қабулларда неча карра Гиёсиддин Бахши билан учрашишган, мулоқотда бўлишган. Тарафлар бир-бирларида яхши таассурот қолдиришган. Қила муҳитидаги суҳбатлар орқали Алишер ўша дўстлик ришталаридан хабар топган ва бошига мусибат тушганда, яхши инсонларнинг ҳимоясига умид боғлайди. У Самарқандга майл кўрсатар экан, ана ўша лаҳзаларни назарда тутган бўлиши мумкин⁸. Мана шу

⁸ Воҳидов Р. Навоий барҳаёт. Тошкент, 1991, 56—58-бетлар.

тариқа Алишернинг Самарқандга келиши сабаблари ишончли биринчи манбалар шоҳидлигида далилланади. Рисоланинг «Алишер Навоий ва Фазлуллоҳ Абуллайсий хонадони», «Алишер Навоийнинг машғулотлари ва билим доираси», «Алишер Навоийнинг Самарқанддаги адабий фаолияти», «Алишер Навоийнинг Ҳиротга қайтиши ва Самарқанд билан доимий муносабатда бўлиши», «Самарқандлик адиблар — Навоий издошлари» деб аталган қисмлари ҳам китобхонда яхши таассурот қолдиради. Воҳид домла мазкур саҳифаларда адабий-тарихий далиллар, шубҳага ўрин қолдирмайдиган маълумотлар билан сирлашади. Лўнда, мағзли, ишончли якунларни ўқувчилар ҳукмига ҳавола этади. Тарихий воқеалар, Хуросон давлатининг ички ва ташқи сиёсати аҳволи, Алишер Навоий ҳаёти саналарини юзлаштириш, ҳар бир ҳолат-ҳодисани, барча тоифадаги асарларда кўзга ташланадиган ишораларни зийралик билан инobatга олиш, баҳолаш мантиқий изчилликка риоя этган ҳолда таҳлил қилиш туфайли Алишер Навоийнинг Самарқандда ўтказган умрининг муддати белгиланади. Воҳид домланинг аниқ хулосасича, Алишер Навоий беш йил Мовароуннаҳрда бўлди. Ёхуд 1465—1469 йилларни Самарқандда ўтказди. Устод қаерда ва қайси бир асарида улуг ўзбек шоири ҳаётининг Мовароуннаҳр даври масаласига дахл этса, ўша қатъий рақамларга содиқ қолди. Тўғри, Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да Фазлуллоҳ Абуллайсийни эслар экан, «Фақир икки йил аларнинг қошида сабақ ўқидим. Онча илтифоти бор эрдиким фарзанд дер эрди»⁹ жумласини келтиради. Бунини ҳисобга олган айрим адабиётшунослар «Алишер Навоий атиги икки йил Самарқандда бўлган»,— деган хулосага келадилар. Воҳид домла ана шу чалкашликка ҳам аниқлик киритади ва қуйидаги хулосани ўқувчиларига тақдим этади: «...Бу тўғри эмас, албатта. Бу жойда гап Фазлуллоҳ Абуллайсий мадрасасидаги икки йиллик машғулот тўғрисида бораётир. Алишер Навоий 1465 йили Ҳиротдан чиққан экан, икки йилни мазкур Устод мадрасасида ўқигандан сўнг 1469 йилгача қолган йилларни қаерда ўтказди? Ҳиротга-ку бора олмас эди! Бас, шундай экан, ўз-ўзидан равшанки, бу йилларда ҳам у Мовароуннаҳрда ва кўпроқ Самарқандда бўлган. Бу даъвоини «Равзат ус-сафо»нинг 7-китобида келтирилган Алишер Навоийнинг Ҳиротга орадан деярли тўрт йилни ўтқазиб, бешинчи йил деганда қайтиб борганлиги тўғриси-

⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик 12-жилд, 32-бет.

даги ҳужжатлар ҳам тўлиқ тасдиқлайди» («Сайлан-ма», 41-бет). Устод яна бир ишончли шоҳид сифатида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобирнома»сидаги қайдларга таъя қилади. Бироқ Бобур маълумотлари-да Мовароуннаҳр учрамайди. У нуқул Самарқандни таъкидлаш билан чекланади. («Алишербек... Самарқандга борди, неча йил Самарқандда эди»). Модомики, унинг Мовароуннаҳрда бўлган жойлари харитасини тузиш имкони бўлмас экан, Воҳид домла бу борада жиддийлик кўрсатишни ортиқча билган. Қаранг, у ярим асрга яқин муддат ичида мазкур масаладан узилмади, қанча-қанча қўлёзмаларни қўлдан ўтказди, аммо тахминий гапиришга журъат этмади. Чунки, нотўғри мулоҳазадан кўнгил тўлмайди. Қачондир, асоссиз фикрнинг хомлиги ошкор бўлиб қолиши, илм ва олимлик эса мавсумий шов-шув билан эш бўлолмаслиги Воҳид домлага кундай равшан эди. Кейинги йилларда даврий матбуотда Алишер Навоийнинг Бухорода бўлганлиги хусусида қатъий ишонч билан гапирилмоқда. Бу ўринда адабиётшунос Т. Қораев, Ж. Камол ва Т. Аҳмад чиқишларини назарда тутамиз. Т. Қораев бундан чорак аср муқаддам «Шоирнинг табаррук излари (Алишер Навоийнинг Бухорода бўлишига доир)» мақоласини эълон қилган эди¹⁰. Олимнинг нияти яхши. Улуғ ўзбек шоири табаррук қадамларини Бухорои Шарифда кўришни истайди. Иккинчидан, устози Воҳид домла бошлаган хайрли ишни давом этиш истаги унга қалам ушлатган. Адабиётшуноснинг бундай уринишларига хайрихоҳмиз. Аммо ҳиссиёт, ватанпарварлик ва тахминлар билан муродга етиш амри маҳолдир. Т. Қораев яна мавзуга қайтди. Агар унинг олдинги мақоласи улуғ шоир таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан чоп қилинган бўлса, буниси Алишер Навоийнинг 550 йиллик тўйига аталди. Мақолада «Табаррук излар» (Шоирнинг Бухорода бўлганлиги хусусида) сарлавҳаси билан вилоят рўзномасида босилди¹¹. Таассуфлар бўлсинки, ҳар иккала мақолада (аслида бир иш бўлиб, кейингиси сал тўлдирилган) ҳам аниқ маълумотлар учрамайди. Воҳид домла мурожаат этган асарлар доирасидаги маълумотлар билан чекланилади. Шунинг учун муаллифнинг яқунловчи хулосалари ишонарли

¹⁰ Қораев Т. Шоирнинг табаррук-излари (Алишер Навоийнинг Бухорода бўлишига доир) «Бухоро ҳақиқати», 1968, 11 сентябрь.

¹¹ Уша асар, 1991, 7—8 февраль сонлари.

чиқмаган. Ж. Камол ва Т. Аҳмадлар эса таҳлилу далилларсиз қатъий хулосага келишади. Ҳар иккала муаллиф айни масалада фикрдош бўлгани учун ҳам улардан бирини келтириш билан чекланамиз. «Хуллас, Ҳиротдан қадим Самарқандга сафар қилаётиб, Ҳазрати Баховуддин Нақшбандий хоки покини зиёрат қилган, Бухоройи Шариф шаън-шавкатини юрагига инкишоф этган Алишер Навоийнинг табаррук тўйи бу заминда улкан тантаналар билан нишонланади»¹².

Ҳамма жабҳада бўлганидек, навоийшуносликда ҳам фикрлар ранг-баранглиги, қизгин баҳсу мунозаралар бўлиши зарур. Ушандай йўл танланганда, тараққиётга юз тугилади, фан манфаат кўради. Ечилмаган муаммолар ҳал этилади. Биз ҳам ана шундай танти, ҳалол ва адолат йўли тарафдоримиз. Шунингдек, илмий ишда башорат, ҳал этилиши муқаррар бўлган тахмин — гипотезалар, ҳиссиёт бўлишини қўллаб-қувватлаймиз. Аммо ҳар қандай қарашлар меъёр доирасида бўлмоғи зарур. Иккинчидан, ёзганларимизни ўқийдиган ўқувчи аҳволини ҳисобга олишимиз лозим. Матбуотда айтиладиган гап жамоатчиликка мўлжалланади. Бас, шундай экан, ҳар бир муаллиф масъулиятни ҳис этган ҳолда қалам юритса, дуруст бўлади. Фанда узоқ йиллар давомида шаклланган фикрлардан беҳабар ҳолда ҳиссиётга эргашишнинг панд бериши турган гап. «Матлаи Саъдайн ва Мажмаи Баҳрайн» муаллифи Абдураззоқ Самарқандий Шоҳрух Мирзонинг Хуросондан Мовароуннаҳрга сафарлари Кеш орқали амалга ошганлигини қайд этади¹³. Филология фанлари доктори Эргаш Умаров Алишер Навоий юрган карвон йўли харитасини эълон қилди¹⁴. Тарих илми, билимдонлари кўрсатмасига асосланган олим қуйидаги мулоҳазаларни баён этади: «Маълумки, Алишер Навоий 1465—1469 йилларда Самарқандда ўқиган. Уқишга у Ҳирот—Самарқанд карвон йўли орқали борган. Урта асрлардаги бу карвон йўли Жанубий Ўзбекистон осори атиқаларининг йирик тадқиқотчиси, тарих фанлари доктори Э. В. Ртвеладзенинг кўрсатишича, Ҳирот—Андҳой қисми якка йўлдан иборат. Андҳойдан бошлаб СССР тер-

¹² «Бухоро ҳақиқати», 1991, 27 февраль; Аҳмедов Тошпўлат. Бухорода Навоий излари бор. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991, 26 июль.

¹³ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Тошкент, 1969, 149—152-бетлар.

¹⁴ Умаров Эргаш. Карвон йўлида унинг излари. «Совет Ўзбекистони», 1991, 9 февраль.

риториясига ўтгач, карвон йўли иккига бўлинади. Бир ҳозирги Қашқадарё ҳудудидан ўтадиган Қарки—Қарши—Кеш—Шаҳрисабз—Самарқанд, иккинчиси Сурхондарёдан ўтадиган Қарки—Калиф—Термиз—Дарбанд—Кеш—Самарқанд карвон йўллариدير».

Тузукроқ мулоҳаза қилиб кўрайлик, ўз юртидан бадарға қилинган, қўлида етарли йўл харжи бўлмаган Алишер қулай, яқин йўлдан юрадиган карвонга қўшилмай, ўзи алоҳида йўлдан юра олиш имконига эга эдими? Албатта, йўқ. Илм оламида юз йиллар оша амал қиладиган анъаналар мавжуд. Қай бир масалага доир амалдаги фикр инкор қилинар экан, етарли далиллар тақдим этилмоғи, ўртага қўйиладиган янгича қараш афзалияти муайян маълумотлар шаҳодати орқали асосланиши шарт. Айрим тахминий фикрлар Воҳид домла тадқиқотида ҳам бор. Олим «Садди Искандарий» достони йигирма еттинчи бобидаги

Яна манғит ўзбек била ёндашиб,
Икки зулфдек тузлари чирмашиб...

Алар ёнида Мовароуннаҳр эли,

Ики руд аросида ўн шаҳр эли.

Бори шергиру бори пилзўр,

Тикиб ўқ била кўзларин бўлса мўр («Хамса», 685-бет),—

мисраларини кўчираётган экан, қуйидагиларни ёзади. «Ҳа... айтгандай бу — «Ики руд аросида ўн шаҳр» (Навоий) қайси шаҳарлар экан? Булар Самарқанддан бўлак, Сирдарё ва Амударё оралиғидаги Андижон, Хўжанд, Уратепа, Жиззах, Қаттақўрғон, Қармана, Бухоро, Шаҳрисабз, Термиз сингари шаҳарлар эмасмикан?!» («Сайланма», 79-бет). Кўринадики, Воҳид домла бу ўринда жиддийлик кўрсатмайди. Холбуки, Устод ҳам дадил мушоҳада юритиши мумкин эди. Сабаби, аввало, бадий асардаги ишоралар ҳамма тарафлама илмий баҳс учун асос бўлолмайди. Иккинчидан, Алишер Навоий кўзда тутган шаҳарлар билан саналган номлар ўртасида ўзгаришлар учраши табиий. Чунки шеъринг сатрлар туғилган давр билан бизнинг ўртамизда беш юз йиллик вақт масофаси ётибди. Эслатилган муддат ичида жойлар ҳолатида қанчадан-қанча ўзгаришлар юз бериши мумкин. Воҳид домланинг 1974 йилда ёзилган «Навоий замонида Самарқанду Бухоро шеърляти» сарлавҳали мақоласида айни шу масала ҳақида ўқиймиз: «Мавлоно Хаёлий — Бухородиндур. Хожа Исмаи шогирди... Ҳамоно қабри Бухородадур» (ўша нашр, 156-бет). «Ҳамоно» сўзидан равшанки, Навоий бир эмас, бир неча мартаба Бухорода бўлган. Демак, Устод

Айний таъбири билан айтганда, «Навойи... ҳукмида ҳикмат бор». Буни эса яна кенгроқ, изчилроқ текшириб, хулосаларга келмоқ лозим. Бунинг учун эса бундан 512—513 йил илгариги ҳужжатларни топиб, ҳижжалаш, игна билан қудуқ қазिशлик лозим. Ушанда оби ҳаёт топилади ёки 22—23 ёшлардаги Исо нафаслик Навойини Бухорода кўрасиз» (Таъкид бизники — Б. В., В. Р.; «Сайланма», 116-бет). Воҳид домла минг карра ҳақ. «Ҳолва деган билан оғиз чучимаиди». Алишер Навойини нафақат Бухоро, балки Мовароуннаҳрнинг тилга олинган бошқа шаҳарларида кўриш учун заҳматни бўйинга олмоғимиз, илмда ҳали маълум бўлмаган манбаларга мурожаат этмоғимиз (ҳолбуки, улуғ шоир даврида бунёд бўлган қанча асарлар ўз тадқиқотчисини кутмоқда!), тоза, ишончли, инкор қилишнинг иложи йўқ ҳужжатлар билан майдонга чиқмоғимиз зарур. Шундагина мақсадга эришамиз.

Самарқанддан Ҳиротга қайтган, Хуросон давлатининг муҳрдори, бош вазири лавозимларида фаолият кўрсатган Алишер Навойининг бу шаҳар билан маънавий алоқаси узилмади. Воҳид домланинг рисоласи ҳамда кўп сонли мақолаларида бу борада қимматли мулоҳазалар билдирилади. Айниқса, улуғ ўзбек шоирининг Самарқанднинг илм ва ижод аҳлига кўрсатган илтифоти беқиёс каттадир. Устоднинг адабий алоқа ва ўзаро таъбир, устозу шогирдлик, издошлик, унинг рангбаранг кўринишлари ҳақида бой адабий маълумотлар шоҳидлигида баҳс этадиган мақолаларида Мовароуннаҳр, айниқса, Самарқанд ижод аҳлининг маънавий муршидга чексиз садоқатлари завқли лавҳаларда таҳлил қилинади. Аммо Воҳид домла давлат ва жамоат арбоби Алишер Навойининг Самарқандга ташрифига дахл этмайди. «Навойи Самарқандда»нинг тўртинчи — охирги нусха ва нашридагина бу борада ишоралар кўзга ташланади. Маълумки, Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулла «Гулистон» ойнамаси саҳифаларида Алишер Навойининг

Кўкрагимдир субҳнинг пироханидан чокроқ,
Кипригим шабнам тўкилган сабзадин намнокроқ, —

матлаиға доир бир ривоятни эълон қилдирди¹⁵. Унда нақл этилишича, Навойи шу матлага толиби илмлик йилларида харидор бўлган, аммо уни сотиб олишга қурби етмаган. Ниҳоят бош вазир унвонидаги Навойи

¹⁵ Собир Абдулла. Бир матлаъ тарихи. «Гулистон», 1967, 2-сон, 28—29-бетлар.

Самарқандга келади, ўша матлани айтиб, тирикчилик қиладиган гадони топади ва машҳур ўша икки қатор шеърни сотиб олади... Устоднинг мулоҳазаларига ана шу ривоят сабабчи бўлган. Айтиш лозимки, ўртага қўйилган масалага муносабатда ҳам Воҳид домланинг ҳалол йўл танлаш, ҳужжат, далил, адабий парчаларга таяниб хулоса чиқариш, ростлик ва ростгўйлик каби қатор олижаноб фазилатлари намоён бўлади. Айтганларимизга қаноат ҳосил қилиш учун Воҳид домланинг мана бу жумлаларига эътибор қилинг: «Ҳар ҳолда шундай изланишларнинг давом этавергани яхши ва унинг навоийшунослик каби катта ишга озми-кўпми фойда келтириши шубҳасиздир» («Сайланма», 65-бет). Кўчирмада Воҳид домла табиатига хос туғма жўшқинлик, дадиллик ва қатъият етишмайди. Чунки ўртага қўйилган масаланинг замини бўш. Илм, хусусан, адабиёт тарихи фани қасрини бундай заминда тиклашнинг манфаати йўқ. Ушундай бино ва сохта шуҳрат-пешаликнинг умри ўткинчидир...

Воҳид домланинг Алишер Навоийга тааллуқли ишларида Шарқ шеърлятига хос юзлаб назмий санъатлару талай жанр, ўлчовлар — авзон ва шеърый санъатларга доир назарий масалалар зукколик билан ёритилади. Шу нуқтаи назардан «Навоий ва назира» мақоласи зўр қизиқиш уйғотади. Шарқ халқлари адабиётида назирагўйлик ўзига хос анъана бўлиб, у тақлид ва тақлидчиликка кирмайди. Ана шу ҳақиқатни чуқур ҳис қилиш — Шарқ адабиётидан теран хабардорликни тақозо этади. Бундай неъматдан бебаҳра тадқиқотчилар Алишер Навоийга маломат тошларини отиб, уни форс-тожик шеърлятининг тақлидчиси ва таржимонига айлантириб қўйдилар. Аслида тақлидни ёмон ҳодиса сифатида тушуниш ва талқин этиш ҳам нотўғри кўринади. Чунки тақлид аталмиш ҳодисани ҳам тасниф этиб, унинг ҳам мусбат ва манфий томонлари бўлиши мумкинлигини ошкора айтиш ва ёзиш зарур. Воҳид домла мақоласининг қиммати шундаки, унда тақлид «оқланади». Ёхуд зикр этилганидек, тақлидлар ўртасидаги тафовутлар адабий маълумотлар кафолатида равшан кўрсатилади. Устод узоқ йиллик илмий кузатишларининг ҳосиласи сифатида назиралар уч гуруҳга ажратилиб, тасниф этилади. Назира — тақлид; назира — жавоб; назираи беназир. Воҳид домла мақолалар, жумладан, баҳсимизга сабаб бўлган иш қадрини кўтарган, уларга обрў-эътибор, яшовчанлик тайин этган омил — қиёсий таҳлилга урғу беришдир. Хусу-

сан, икки адабиёт асарлари юзлаштирилганда, мазкур услуб қўл келади. Муайян асарлар ёхуд адабий парчаларга таяниб холисона яқунга келиш имконияти туғилади. Аммо бундай йўлдан юриш учун истак-хоҳишнинг ўзи камлик қилади. Шу сабабли тиллар ва адабиётлардан пухта хабардорлик талаб этилади. Воҳид домлада ўша фазилатлар қутилганидан ҳам зиёда эди. Форс, тожик тиллари ва адабиёти Устоднинг ўзиники ҳисобланарди. Озар ва туркман тилларини ҳам севар, уларнинг рангин адабиётларидан тўқис хабардор эди. Шунинг учун у зикри ўтган адабиётлар ҳамкорлиги ҳақида тағдор мақолалар ёзиш билан бирга, шогирдларига мавзулар берди, қардошларимизга ҳиммат ва кўмак қўлини чўзди. Биродарлик қасрини безашда уларнинг уллуғлиги.

Шарқ халқлари адабиёти атамаларга бой. Аммо уларни билиш, фарқлаш, танқид эга олиш ҳаммага ҳам насиб этмайди. Шундай гапни аруз вази ва ўлчовлари ҳақида ҳам айтиш жоиз. Воҳид домла айна масалада ҳам беназир эдилар. Машғулот, маъруза ва мақолаларида улар қўйилиб, қалашиб келарди. «Юз эшитгандан, бир кўрган афзал, — дейди саховатли халқимиз. Келинг, шу ҳикматга амал қилайлик: «Демак, шеърият шаклларига кўра, маснавий — мусанно назира, мураббаъ — тарбеъ назира, мусаллас — таслис, муламмаъ — талмеъ, мухаммас — тахмис, мусаддас — тасдис, мусаббаъ — тасбеъ, мусамман — тасмин, мусаттаъ — тастеъ, муашшар — таъшир, мусаммат (шодаи жавоҳир), мустазод, муаммо, муфрадот назирами ёки маънан, шаклан, санъат ишлата билиш маромларига кўра назирами, қандай ном билан аталмасин, ҳамма ўринда кўр-кўрона қайтариқ — тақлидчилигига қарши бамаъни, онгли, оқилона, истиқболли назираи беназирчилик билан шуғулланиши лозим эдики, Навоий ана шу илмий-назарий кўникмалар билан ижодда бўлди, баракали ижод қилди, замондошларни ҳам, келажак авлодларни ҳам камолот — мустақилотга эга бўлишлиги учун шунга даъват этди» («Сайланма», 183-бет). Биргина катта жумлада шунча атамаларни йиғиш, уларни бир мақсадга йўналтириш, тушуниб қўллаш учун дунёга фақатгина Воҳид Абдулло бўлиб келиш керак! Пири комилимиз ана шундай донишманд, нуқтадон — баҳри кабир эдилар!..

Воҳид домла Шарқ шеъриятида қўлланиладиган назмий санъатларнинг ҳам катта билимдони эдилар. Устоддаги икки қутб қўшилиб, ажиб мўъжизаларнинг

туғилишига ҳомийлик қилган. Олимлик назарий қувватни кўтарса, шоирлик уни ўз танасида, амалиётда синаб кўриш имконини ҳозирлаган. Айтганларимиз исботини бошдан охир адабий-назарий мушоҳадалар билан тўйинтирилган «Навойи ва назира» мақоласида кўришимиз мумкин. Шу ўринда, Воҳид домла мақоаларида ёрқин намоён бўладиган яна бир фазилатни қайд этмоқ зарур. Устодда мантиқий тафаккур ғояси улуғ эди. Шунинг учун унинг аксарият мақоалари қурилишида ўша санъат ўзидан дарак бериб туради. Шарқда воқеа ичига воқеани сиғдириш ва уларни умуминсоний ғояларни, эзгулик таълимини юзага чиқариш учун хизмат қилдириш тажрибаси қадимийдир. «Минг бир кеча», «Маҳфилоро», «Тўтинома», «Зарбулмасал» қабилидаги заковат ва гўзаллик намуналари ўша санъатда бунёд этилган маънавий ёдгорликлардир. Бизнинг аجدодларимиз, жумладан, Воҳид домла мансуб бўлган авлод, ана ўша шоҳ яратмаларни ўқиб, бадий сўз мулкига кўз очганлар. «Қўғирчоғим Наташа» ва «Менинг икки онам бор», дея шеърят оламига кирадиган боладан кўра, юқоридаги дурдоналар руҳида тарбия кўрган ўспириннинг одоби, бадий завқи ва тафаккури юз чандон баланд бўлиши жиддий мунозарага муҳтожлик сезмайди, албатта. Воҳид домла комил инсон, етук билимдон сифатида яшаб ўтди. Уни шу бахтга муяссар этган ўқ илдизлар эса ўша сарчашмалардан озиқланади. Шунинг учун Устод гапдан гап чиқара олиш ва уларни мазмун занжири билан чамбарчас туташтира билиш маҳоратини пухта эгаллаган эди. Масалага юзаки қараганда, назира адабий ҳодисаси устида мулоҳаза юритиш лозим бўлган ишда шеърини санъатлар ҳақидаги фикрларнинг «кезиб» юриши ажабтовур туюлади. Аввало ўша санъатлардан беҳабар муаллиф мазкур масалалар билан бошини «қотириб» ҳам ўтирмайди. Воҳид домла била-кўра туриб қийинчиликка пешвоз чиқади. Иккинчидан, мавзу шундай йўл танлашни тақозо этади. Чунки назира айтиш — мусобақа майдонига чиқишдир. Асрлар давомида бу ҳодиса маҳорат даражасини аниқлаш танлови вазифасини ўтаб келди. Мавзу ва мазмундан ташқари, маҳорат билимлар учлиги — илми қофия, илми бадеъ, илми аруздан хабардорлик, уларни шеърда уйғунлаштира олиш санъати ҳамдир. Воҳид домла шеърини санъатларга доир талқинларни қаламга олар экан, ана ўша ҳолатларни назарда тутган бўлмоғи лозим. Забардаст олим Навойи шеърлари ва уларга битилган назира-

ларни қиёсий таҳлил қиларкан, шу аснода тазод, тарди акс, иғроқ, раддул-ажуз мин ас-садр каби санъатларга ҳам дахл қилади. Воҳид домланинг мана бу эътирофи, биз юқорида баён этган мулоҳазаларни тўла тасдиқлайди. «1975 йил 11 февралда «Алишер Навоий ва Атоулло Атоий» мавзуидаги докладимиз сўнгида «ташреъ» (шеър ичида шеър санъати) бўйича машқ қилганимиздек, яна устоз Навоийдан илҳомланиб «Радд ул-ажуз мин ас-садр» санъати бўйича бир шеър машқ қилиб кўрдик. Мана бундай бўлиб чиқди:

Кўшиқчи қиз, қанот бўлсин кўшиқда қанот,

Қанотланиб қуш олғудур авжи коинот.

Коинотда маънавийёт топса камолот,

Камолотдан афзалият топади ҳаёт...

Тасаддуқоти била Воҳиднинг дили шод —

Дили шодим берур ҳасудчига шаху мот!

(«Сайланма», 185—186-бетлар).

Мақолада тилга олинган санъат биринчи мисра охирида келган сўзнинг иккинчи сатр бошида қайтарилиши асосида ҳосил қилинади. Раддул-ажуз мин ас-садрда ана ўша тартиб ўзгаришсиз қайтарилади. Аммо қайтариққа маҳкум сўзларнинг ўрни алмашиб туриши мумкин. Ушандай ҳодиса Алишер Навоийнинг қуйидаги мисраларида кузатилади:

Сув бермоқ некам зоҳир айлаб ғулув,

Олурға агар бўлса жомида сув.

Атоуллоҳ Ҳусайний ўзининг «Бадойиъ ус-санойиъ» аса-рида такрорланувчи сўзлар ҳолати ва ўрнига кўра мазкур санъат саккиз кўринишининг Шарқ шеърини тажрибасида қўлланилганлигини қайд қилади. Воҳид домланинг буюклиги шундаки, ўша санъат асосида яхшигина шеър машқ қилиб кўрсатган. Устод мисраларида келган «қанот», «камолот», «ҳаёт», «уёт», «нажот», «от», «ҳалолот», «ҳаловот», «тасаддуқот», «дили шод» сўз ва бирикмалари радд ул-ажуз мин ас-садр назмий санъатини вужудга келтирган унсурлардир. Ана шу тариқа, яна бир қатор мақолаларида Воҳид домла шеърини санъатлар, уларнинг қўлланилиши меъёри, маъно жиҳоларига ҳам диққатини қаратади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Воҳид домланинг Алишер Навоий ва унинг ўлмас даҳосига аталган мақолалари кўп бўлгани каби, уларнинг фазилатлари ҳам беқиёсдир. Шунингдек, Устод адабиётшунос қалами ҳада этган асарларни нуқсонлардан холи дейиш ҳам тўғри бўлмайди. Улар мавжуд. Шундай бўлиши эса табиий ҳолдир. Чунки оромини бузмаган инсонгина хато қил-

маслиги мумкин. Ҳаракат бор жойда эса норасоликка йўл қўйилади. Чалғишлар, чалкашликлар, давр ва айрим ҳукмпешалар чилдирмасига ўйнашлар юз беради, истакка қарши боришлар содир этилади. Инсон фаришта эмас. Воҳид домла ҳам ер фарзанди эди. Таасуфлар бўлсинки, юқоридаги бир-бирига зид ҳолатлар уни ҳам чеклаб ўтмади... Бугун Воҳид домла ҳаётда йўқ. Унинг сеҳрли қалами энди шеърӣй ва илмӣй асарлар ёзиш имкониятидан маҳрум. Халқимизнинг юз йиллар давомида амал қилиб келаётган азиз удуми бор: марҳумлар сўроқ қилинмайди, улар изидан ноҳўя гапириш, маломат қилиш инсонийлик одобига кирмайди. Уша қадимӣй одатимиз ҳимоясига ўтсак, койинманг, бизни маъзур тутинг, азиз ўқувчи! Устод руҳини шод қилиш, уни умр тўйи билан муборакбод этиш орзусида қалам ушлаб, маънавий падари бузрукворимизга шак келтириш, бетга чопарлик қилишга ҳаддимиз сизмади!

ДИЛХАСТА МАШРАБ ҚИЛМАСМИ ФАРЕД...

«В. А. Абдуллаевнинг аъло даражада ёзилган «Ўзбек адабиёти тарихи» китоби менинг илмий ишларимга катта ёрдам беряпти... В. Абдуллаевнинг мазкур китоби ва бошқа асарларидан қалам аҳллариининг фақат ўзбекча эмас, айни ҳолда тожик тилидаги асарларини ҳам ўрганishi мумкин».

Иржи Бечка,
чехословак шарқшуноси, профессор

Воҳид домланинг умр китобини варақлар эканмиз, учқур хаёл тизгинсиз парвозида давом этади, поёнсиз саволлар саф тортади. Инсон жумбоқлар уммони — ҳаётга нима учун келади? Унинг интиҳосиз курашлари замирида нималар пинҳон? Бизда бир неча кўйлакни олдин йиртган, ҳаётнинг ачық-чучугига чидаган Устоддан жавоб истаймиз. Кўзларимиз унинг йўлида тўрт: Интиқ, интизорлик билан кутамиз. Дарак йўқ. Воҳид домланинг ҳавас қилса арзигулик одати бор эди. Ваъдалашган жойга келишилган вақтдан олдин келса келарди-ю, сира кечикмасди. У бундай ноёб фазилатни оиладан ўрганган. Хонадоннинг улўғлари ёшлигидаёқ қулоқларига бир умрлик қуйишган. Қаму кўстини Устод Садриддин Айний билан илмий-амалий фаолият тўлдирди. Айний домла вақтни қадрлашда тенгсиз эдилар. Устод шогирдларини ҳам шу руҳда тарбия қилган. Айний домла таълимини олган профессор Раҳим Муқимов улкан адиб хотирасига бағишланган анжуманлардан бирида ажиб бир воқеани сўзлаб беради: «Устод билан илмий ишмни ўқир эдик, — эслайди Р. Муқимов. — Кунлик машғулоти тугатгач, эртасига кундузи соат бирда учрашувга келишиб, хайрлашдим. Эртасига келишув муддатидан беш дақиқа кечикиб, Устод ҳовлисига етдим. Қадрдон дарвозани тақиллатиб, узоқ кутдим, аммо истиқболимга ҳеч ким чиқмади. Маъюсланиб қайтиб кетдим. Янаги кун бел-

тиланган вақтдан анча илгари дарвоза олдида ҳозир бўлдим ва беш дақиқа олдин уни черта бошладим. Натижа бўлмади ва яна озроқ кутишга тўғри келди. Соат миллари роппа-роса бир рақами устида тўқнашганда, Устод Айнийнинг ўзлари дарвозани очдилар ва мени анча койидилар... Муҳтарам Воҳид домла ҳам ана шундай метин интизомли Устод таълимини олган ва ҳар доим унга риюя қилардилар-ку! Бу гал тарки одат, бевафолик бўлдимми? Ширин хаёллар саҳродаги саробдек бизни тарк эта бошлади. Ғойибдан таралган мунгли бир нидо қулоқлар остида акс-садо беради. Устоди Комил, Воҳиди даврондан ноҳўя ранжиманглар, ғофил бандалар! У зоти киромий мангу уйқу қўйнида ором олмоқда. Узи тарк этган серғалво дунёга энди сира қайтиб келмайди. Сизларга умр китобини боқий қолдирди. Уни доимий ҳамдам билинг. Эй, дунё, бунча бадкирдорсан!? Бир-биримизга ғамгин, кўзда ёш билан термуламиз-у «Сайланма»ни қўлга оламиз.

Дарвоқе, жавоблар муҳайё... Устоддан ёдгор саҳифаларга кўз югуртираамиз. Унинг фарзоналигию тошқин илҳомини бағрида жо этган қаторлар диққатимизни тортади: «Одам яхши ҳаёт учун, бахт учун дунёга келади. Ҳаёт — ҳаракатни талаб этади. Ҳаракатдан — одат, одатдан — характер, характердан — тақдир шаклланади. Бироқ, уқтириш лозимки, ҳаракат ҳар хил бўлади. Илғор фикр, етук ақл, мутараққий ғояга асосланган ҳаракат; бетафовут, бефарқ, бераҳм, бешафқат, тор, шахсий манфаатга асосланган ҳаракат. Тақдирнинг тақдири ҳам ҳаракатга боғлиқ...» («Сайланма», 405-бет). Нақадар оқилона ўғитлар. Воҳид домла уларни шунчаки ёзиб кетган эмас. Ушаларга амал қилди. Яхшилиқнинг шарофати-ю ёмонликнинг касофатини ҳам бошидан кечирди. Тирикчиликнинг сабоқлари уни ана шу лўнда хулосаларни ёзишга даъват этди. Табиатда учрайдиган ҳар бир кимёвий жисмлар ўз хоссаларига эга. Олтин зангламаслиги билан назарга тушган. Жозиба кучи, шуъла сочиши ва яна қатор хоссаларига кўра инсон эътиборини қозонган, минг йиллар давомида унинг ардоғида бўлиб келади. Аслида одам бошига бахту бахтсизликни ҳам шу сариқ жисм солади. Оқил одамлар ундан ҳаёт кўрку таровати йўлида баҳраманд бўлиб келдилар. Жоҳиллар эса уни фиқу фужур, кина-ю адоват манбаига айлантирдилар. Демакки, табиий жисмларда амал қиладиган икки қутб инсонлар атвори учун ҳам хосдир. Воҳид домла ўша ҳодисага суяниб, ҳаракатни иккига бўлиб тасниф қи-

лади. Ҳаракатни яхшиликка ундаганлардан боғ, уни ёмонликка сарф қилганлардан дарду доғ мерос қолади. Халқимизда олтиннинг ижобий қирралари инobatга олингани ҳолда инсонга нисбатан қўлланилади. Фельлу атвори манзур, эзгу ишларни раҳнамо билиб, кенг маънода боғ қолдирган инсонлар олтинга ўхшатилади. Шу заминда, «олтин одам» ибораси дунёга келган. Воҳид домланинг босиб ўтган мазмунли йўли айтилган шартларга мос тушади. Устод маънавият мулкида боғ яратган олтин одам эдилар. Воҳид домла меҳрибон боғбони бўлган дарахтзор жамол очиб, мева бераётир. Устоднинг тароватли боғи — у асослаган адабиётшунослик мактаби ўз бунёдкорига катта обрў-эътибор келтирмоқда. Воҳид домланинг обрўга доир ўз нуқтаи назари, тасавури мавжуд. Келинг, Устод ўнгитларидан бир шингилни биргаликда тинглайлик. «Обрўнинг ўзи нима? Обрўнинг бозори бўлмайди. Пул бериб, пора бериб, алдаб-авраб, казоблик қилиб, аноним ёзиб, тухмат уюштириб, айғоқчилик қилиб обрў ортиришнинг умри қисқа бўлади. Дарё бетигаги хасни тўлқин қирғоққа итқитиб юборгандек, кўпик пирчиллаб ёрилиб, тугаб битгандек бўлади вақтинчалик бевурд обрў» («Сайланма», 433-бет). Бундай чуқур фалсафий мушоҳадаларни инкор қилиш қийин, албатта. Уларга амал этмоқ, ғанимат фурсатни бой бермай «шоҳ сатрла умр дафтарини беэмоқ» (Ғафур Ғулом) пайдан бўлмоқ зарур. Мисқоллаб йиғилган обрўни ботмонлаб совуриш ҳеч кимга наф келтирмайди.

Воҳид домла ҳалол меҳнат эвазига йиғилган обрў нашидасини сурган инсон эди. У ана шу эътиқодга қаттиқ ишонарди. Устод қалбидан жой олган ўша камёб туйғулар уни қўллаб-қувватладилар, юксак манзилларга чорладилар. Ижодий изланишлар толе ва бахтга эш бўлди. Воҳид домла обрўйига обрў қўшилди. Унинг қалами ҳадя этган илми адаб таълими ўқиш-ўқитиш ўзбек тилида олиб бориладиган олий ўқув юртлари дархоналарида такрор ва такрор ҳижжаланадиган бўлди. Мана ўшанга ҳам салкам 30 йил тўлибди. Шунча йиллардирки, олий билимгоҳлар ўзбек тили ва адабиёти куллиёти толиблари, адабиёт илми муҳиблари Воҳид домланинг дарслигини севиб ўқийдилар. Жумҳуриятимиз олий мактабларига мўлжалланган уч китобдан иборат дарсликнинг иккинчиси Устод қаламига мансубдир. Профессор Н. М. Маллаев «Ўзбек адабиёти тарихи» (Энг қадимги даврлардан XVII асргача, биринчи китоб) дарслигига масъул муҳаррирлик қил-

ган Устод таҳрир жараёнида касбдоши тажрибаларидан ўрганди. Дарвоқе, Ўзбекистонда адабиётдан ўрта ва олий мактаблар учун дарслик яратишда филология фанлари доктори Натан Маллаевнинг фаолияти ибратчидир. Ўрта мактаб қирқ йилдан зиёдроқ, олий мактабимиз ўттиз йилга яқин ўзбек адабиёти тарихи таълимини шу улуғ аллома китобларидан олиб келади. Воҳид домланинг «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигининг иккинчи китобини ёзиши тасодифий эмас. Аллома — адабиётшунос мазкур ижодий ишга ҳозирлик кўришни 40-йиллардан бошлади. Тайёргарлик жараёни икки йўналишда — назарий ва амалий жабҳаларда давом этди. Амалиёт бевосита олий мактабда шу фандан дарс беришдан бошланди. Олдинги саҳифаларда айтганимиздек, илк тажриба мактаби вазифасини Бухоро давлат дорилмуаллими дарсхоналари ўтади. 60-йиллар — дарсликнинг биринчи нашри (1964) ўқувчилар қўлига етгунга қадар, Воҳид домла узлукеиз 26 йил дарс берди, йиллар бекор ўтмади, албатта. Улар ёзилажак дарсликнинг амалий такурисини қўйиб бердилар. «Қанот қўш бўлади», — дейди зукко халқимиз. Амалиёт ва назария бирлашганда, қўшлик вужудга келади, натижа қалқиб юзага чиқади. Воҳид домла дарслигининг назарий қаноти вазифасини Устод Садриддин Айний маслаҳати билан 40-йилларда танланган «XVII—XVIII асрларда Хоразмда ўзбек адабиёти» мавзuidaги докторлик диссертацияси ўтади. Демак, Устод бу жабҳада ҳам катта тайёргарлик йилларини бошидан ўтказди. Дарслик докторлик диссертациясининг амалиётга жорий этилиши бўлди. Китоб касбдошлар, адабиётшунослар, кенг жамоатчилик томонидан яхши кутиб олинди, бу ҳақда самимий фикру мулоҳазалар айтилди. Тўғри, танқиди ҳам бор эди. Истак ва мулоҳазалар, маслаҳатлар баён қилинди. Воҳид домла уларнинг барчасини мулойимлик, хушмуомалалик билан қабул қилди. Дарсликка доир таҳрир, тўлдириш, сайқаллаш ишларини давом эттирди. Воҳид Абдуллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» китоби қисқа муддат ичида яна икки карра (1967, 1980) кўп нусхада нашр бўлди. Диққатга сазовор томони шундаки, Воҳид домла охириги нафасигача ўша давр адабиётидан Самарқанд Давлат дорилфунуни талабаларига мароқли сабоқ айтишни давом эттирди. Дарсликнинг ютуқ ва камчиликларини ўзи сезиб олиши учун ҳам у шундай йўлни маъқул кўрди. Устоднинг орзулари мўл эди. У дарслик қамраб олган давр ўзбек адабиётига доир

маълумотлар йиғишдан асло тинган эмас. Воҳид домла дарсликни яна бир карра назардан ўтказиш, уни назарий, услубий жиҳатдан пишиқ сайқаллаш, янги номлар, асарлар, парчалар билан зеб бериш устидаги жиддий ишни бошлаган эди. Энг муҳими булар эмас. Воҳид домланинг бош мақсади юрт бўйлаб эсаётган ошкоралик шабадасини дарсликка олиб кириш, қатагон йиллари қуриб берган қафаслардан ўз қалбини, унга сирдош бўлган XVII—XIX асрнинг биринчи ярмида яшаган шуаронинг мунгли юрагини халос этиш эди. Китоб саҳифаларига зўрма-зўракилик билан сингдирилган «қизиллик» аломатларидан Устоднинг давр занжирлари билан кишанланган юраги ҳамиша хавотирда эди. Воҳид домланинг умри вафо қилганда, ишни биринчи навбатда ана ўша кишанларни парчалашдан бошлаган бўлур эди. Ўша эзгу режалар ҳам қиёматга қарз бўлиб Устод юрагида тугуғлик кетдилар...

Дарсликнинг XVII аср тарихий шароити шарҳига бағишланган саҳифаларида қуйидаги жумлалар мавжуд: «...шунинг учун ҳам бу мадрасаларда китобат тарзида биринчи навбатда «Қуръон», «Тафсир», «Одоб ус-солиҳин», «Маслак ул-муттақин», «Саботул-ожизин», «Қимён саодат», «Ҳадис», «Шамойилун наби», «Меърожун-нубуват», «Ҳикматул-айн», «Шарҳи виқоя» каби кишиларни хурофот, жаҳолат ва подонлик билан захарловчи асарлар ўргатиларди»¹⁶. Мазкур жумлаларни айтиш учун Воҳид домлани мажбур қилишган. Устод уларни истар-истамас ўз «гапи» қилиб қайта чиқарган. Оммавий қирғинлар, қама-қамалар, уйдан араб ёзувидаги китоб чиққан илмсевар инсонларга нисбатан қилинган жоҳилликлар Устодни шу куйга солмадими? Аслида Воҳид домла зикри ўтган асарларни биларди. Улардан кўпчилигини мутолаа ҳам қилган, мазмун ва моҳиятидан хабардор эди. Рўйи-рост тан олмоғимиз лозим, дарсликнинг илк саҳифаларидан тортиб, унинг хотимасига қадар ана ўша руҳ ҳукмронлик қилади. Деярли ҳар бир саҳифада «қизиллик фалсафаси» ўзини кўрсатиб туради. Масалага ана шундай муносабат асарларни сунъий равишда мафкуравий гуруҳларга

¹⁶ Абдуллаев В. А. «Ўзбек адабиёти тарихи», 2-китоб (XVII асрдан XIX асрнинг иккинчи ярмигача), «Ўқитувчи», Тошкент, 1980, 13-бет. Бундан кейинги иқтибослар ҳам шу китобдан олинди. Қавсда «Ўша китоб ва тегинли саҳифани кўрсатиш билан чекланамиз Дарсликнинг биринчи ички муқова варағида асрни ёзишда иштибоҳга йўл қўйиб, XIX ўрнида «XX асрнинг иккинчи ярмигача» тарзида ёзилган.

ажратишда ҳам кўзга ташланади. Ехуд мана бу жумлага диққат қилайлик: «...Хоразм, Самарқанд, Бухоро, Туркистон, Хуросон ва бошқа ерларда ўтган шайхлар, зоҳидлар, азиз авлиёлар ва уларнинг «кашфу кароматлари» баён этилади; Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийлардан тортиб Баҳоваддин Нақшбандий, Абдуҳолиқ Гиждувонийгача... таъриф ва тавсиф қилинади» (ўша китоб, 18-бет). Мазкур жумлаларнинг Устод қалбидан хоҳиш билан эркин чиққанлигига ишонгимиз келмайди. Сўзлар билан ёнма-ён турадиган уларнинг оҳанги ҳам бизнинг фойдамизга хизмат қилади. Устод ва жумладан, деярли ҳаммамиз ҳам халқ қўшиғида битилганидай «айтсам ўлдирарлар, айтмасам ўлам» қабилда иш тутганмиз. Дин, халқнинг урф-одатларига, ҳатто қабристонларга нисбатан тутилган нотўғри сиёсат, таҳқиру жазолар ўшандай руҳиянинг теран томир отишига сабаб бўлди. 80-йилларнинг бошидан бундай жаҳолат авжига чиқди. Шундай бўлгач, жаҳон тан олиб, сигинадиган Хожа Баҳоваддин Нақшбандий ҳақида унинг ватанида ижобий маънода гапира олиш мумкин бўлармиди? Имонимиз комилки, Воҳид домлага дарсликнинг янги, тўртинчи нашрини яратиш насиб этганида, у киши биринчи галда ана ўша сунъий, номақбул руҳни соғломлаштириш нияти билан қалам ушлар ва уни қувона-қувона амалга оширарди. Ахир, чинакам эрк ва эркин фикрлашнинг завқи ўзгача-да!..

«Ўзбек адабиёти тарихи» қамраб олган даври, адабий, тарихий, назарий маълумотлари, ҳажми нуқтан назаридан гоят салмоқли китоб. Унинг барча фазилатлари ҳақида сўзлаш, ўша ҳажмга тенг келадиган асар яратиш билан баробар. Бизда бундай имкониятнинг йўқлиги туфайли унинг айрим жиҳатларига дахл этиш билан чекланамиз:

Дарслик ўз муаллифи қиёфасини — услуби, фазилат ва қизиқишлари доирасини намоён қила олади. Воҳид домла тарихий воқеа, ҳужжат, рақам, ном ва адабий маълумотларга ўч, катта ихлос қўйган олимдир. Унинг бундай майли, айниқса, адабиётимиз тарихи маълум даврлари манзараларини ҳамма томонлама ёритишда равшанроқ намоён бўлади. Маълумки, бундай мавзулар алоҳида олинган юз йилликдаги тарихий шароит, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий, адабий ҳаёт ҳақида бафуржа мулоҳаза юритиш, ҳужжат, далил, рақамлар тили билан сўзлаш, кўзга равшан ташланадиган белги ва хусусиятларини таъкидлаб кўрсатишни тақозо қилади. Мазкур мавзулар бир фан им-

кониятлари доирасидан чиқади. Уларни маромига етказиб ёритмоқ учун фанлараро ҳамкорлик — тарих, меъморлик, санъат ва маданиятнинг тараққиёт омили ҳамда босқичларидан хабардорлик талаб этилади. Тарих илми ва юқорида қайд этилган фан тармоқлари, га доир манбалар, махсус илмий асарлар, дарслигу қўлланмалардан хабардор бўлмай, масаланинг тубига етиш имкондан ташқаридир. Хуллас, қизиқиш доираси кўламдор, донишманд муаллифгина бу борада зафар қучиши мумкин. Воҳид домла ана шундай кенг қамровли, закий олимлардан эди. Ундаги ютуқлар китобнинг аксарият саҳифаларидан англашилиб туради. Асарнинг ҳар бир бети кўп сонли ва кенг доирали маълумотлар билан зийнатланган. Худди шундай гапни адабий парчалар, номлар, таҳаллусларга мурожаат мисолида ҳам айтиш мумкин. Мулоҳазаларимиз далили учун айрим мисолларга мурожаат қилайлик: «...Бу жараён XVIII асрнинг иккинчи ярмида ҳокимият тепасига келган Муҳаммад Амин Иноқ (1770—1791), Авазбий иноқ (1791—1804), Элтузархон (1804—1806), Муҳаммад Раҳим (1842—1846) ва бошқаларнинг ҳукмдорлиги даврида рўй берган эди» (ўша китоб, 8-бет). Дарслик учун маълумотлар бойлиги ва аниқлиги ғоят муҳим фазилатдир. Яна бир мисол. Мавлоно Вафо — Вафойи таҳаллуси муносабати билан Устод ёзадилар: «Тарихда Вафойи, Вафо, Абулвафо таҳаллуслари билан ижод этган бошқа шоирлар ҳам бўлган: Абулвафо, Вафойи — Аҳмад Ҳожибек (XV аср), бошқа Вафойи — Шайх Зайниддин Хуфий (XVI аср), Вафо — Вафоқул Мирзо Шариф (XVII аср), Вафо Исфаҳоний, Вафойи — Яздий ого Муҳаммад Вафойи (XIX аср) кабилар» (ўша китоб, 155-бет). Келтирилган маълумотлар ўз-ўзидан йиғилмайди. Уларни излаш, топиш, тўплаш, тартибга келтириш зарур. Бунинг учун жиддий ижодий меҳнат, эски ва янги ёзувдаги китобларни мутолаа қилиш, ҳижжалаш талаб этилади. Устод ўшандай вазифани шараф билан удалаганлар. Воҳид домланинг ўзига хос ажиб хусусияти бўларди. У нимани ўқиса ва тингласа (китоб, рўзнома, ойнома, радио, ойнаи жаҳон, маъруза ва ҳоказо), албатта, таассуротларини дафтарга туширар эди. Ана ўша дафтарларнинг аксарияти ҳозир ҳам Устоднинг ҳувиллаб қолган ишхонасида сақланмоқда... Воҳид домла байналмилал тарбия кўрган, унга ҳамиша амал қилиб келган дарёдил, башоратли инсон, биродарлик қадрига етган олим эди. «Ўзбек адабиёти тарихи» саҳифаларидан ҳам буни ҳис қилишимиз мумкин. Маълумки, зул-

лисонайнлик дунёнинг аксарият адабиётлари учун хос ҳодисадир. Шарқ халқлари адабиёти тарихида у яна ўзгача жилоларда намоён бўлади. Ижодкорларимиз ўз она тилларидан ташқари, форс ҳамда тожик тилида ҳам қалам тебратиб келганлар. Ижодий маҳсул ҳаммада бирдай бўлмаган, албатта. Қайсидир ижодкор ўзбек тилида кўпроқ, тожикча камроқ, бошқаси эса аксинча, тожик тилида мўлроқ, ўзбекчада гоҳи-гоҳида қалам тебратган. Нима бўлишидан қатъий назар, қадимул-айёмдан, ҳатто ҳозирги кунларимизга қадар мазкур анъана амал қилиб келади. Бу, айниқса, ўзбек адабиёти вакиллари учун хос ҳодисадир. Кўпгина тадқиқотлар ана шу ҳақиқатни бир ёқлама ёритиш йўлидан борадилар. Натижада бор гап борлигича айтилмайди. Бундай уриниш айрим ҳолларда икки адабиёт, адабиётшунослик ўртасида пасту баланд гапларнинг кезиб юришига олиб келади. Воҳид домла масаланинг ана шундай нозик жиҳатларини ҳисобга олиб, адолатли йўл тутган. Муайян адабий ҳодиса ва маълумотлар муаллиф учун асос бўлиб хизмат қилган. Унинг мулоҳаза-мушоҳадалари айни ўша далиллар асосидадир. Шунинг учун «Ўзбек адабиёти тарихи»дан тожик тилидаги талай шеърлар жой олган. Айтиш керакки, ўзга тилдаги парчалар дарслик учун иллат эмас, фазилат бўлиб хизмат қилган. Инсоф билан айтганда, бу икки адабиётни бир-биридан ажратиб ўрганиб бўлмайди. Тилларнинг бошқа-бошқа эканлиги диллар бирлигига раҳна сололмайди. Чунки икки тилдаги бу бадий яратмалар бир заминда, бир хилдаги шароитда вужудга келган. Уша асарларнинг ўқувчилари ўртасига ҳам Чин—Хитой деворини солиб бўлмайди. Ўзбек билан тожик минг йиллар давомида бир кўча, қишлоқ, шаҳарда яшаб келди. Воҳид домла учун сохтакорлик, уйдирма, ғаразгўйлик, элу элатлар ўртасида низо уйғотиш каби хислатлар батамом бегона эди. Аксинча, у шундай ниятда юрадиганларнинг ашаддий душмани эди...

Дарсликда XVII асрда авж олган тожу тахт талашлари, ноҳақ тўқилган қонлар, вайрон бўлган шаҳру қишлоқлар ҳақида гап борар экан, билдирилган мулоҳазалар тасдиғи учун ҳужжатлар келтирилади. Лекин ўша аянчли лавҳалар бадий адабиётда ҳам из қолдирган-ку? Ижод аҳли ўша қонли фожиаларнинг шохиди сифатида бадий адабиётга кўчиришган, дард тўла сатрлар ижод қилишган. Адабиёт тарихи ҳақидаги дарсликда уларни чеклаб ўтиш тўғри эмас. Муаллиф XVII аср адабиёти хазинасига мурожаат этади. Сайидо Насафий-

нинг сатрлари унинг мақсадларига мос бўлиб чиқади, танлайди, китобига киритади.

Дар талоши салтанат афтодаанд аз пой халқ,
Тож агар ин аст, олам сарнагун хоҳад шудан.

(Тож-тахт талашишлардан халқнинг тинкаси қуриди, тож агар шундай бўладиган бўлса, (у ҳолда) олам остин-устун бўлади). Ёхуд шу шоирнинг бошқа бир сатри:

Самарқанд як кўчан қоқ шуд,
Бухоро тали Хожа Исҳоқ шуд.

(Самарқанд бўм-бўш кўчага, Бухоро Хожа Исҳоқнинг куп-қуруқ тепалигига айланди) (ўша китоб, 5-бет). Насафлик шоир Самарқанду Бухородаги умуман, юрдаги даҳшатли воқеалардан изтиробга тушган ва аламларини шеърга солган. Бас, шундай экан, у қандай қилиб бизга бегона бўлади? Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб, Мужрим-Обид, Муҳаммад Шариф Гулханий, Махмур, Нодира каби кўпгина шоиру шоирларимиз икки тилда қалам юритганлар. Улар ҳақида ёзиш, икки тилдаги асарларини таҳлил этиш Воҳид домланинг чекига тушган. Устод ўз зиммасидаги вазифани унинг ўз иборалари билан айтсак, «қойил мақом» қилиб уддалаган. Унинг бу улкан хизмати қадршунослар назарига тушди, муносиб баҳосини олди. Ҳатто бу шуҳрат Ватан ҳудудидан ташқарига чиқди. Машҳур чехословак шарқшуноси Ян Рупка Воҳид домла асарларини ихлос билан кутар, уларга таянар эди. Қутлуғ анъанани унинг шогирди Иржи Бечка давом эттирди ва «Ўзбек адабиёти тарихи»га ўз самимий муносабатини билдирди...

Таъкидлаш жоизки, дарсликда адабий алоқа ва ўзаро таъсир масалаларига жиддий эътибор қилинади. Хусусан, ўзбек адабиётининг форс-тожик, туркман, озарбайжон ижодкорлари билан муносабатлари муаллифнинг диққат марказида туради. Масаланинг бундай тус олиши тасодифий ҳодиса эмас, албатта. Унинг ўқ илдиэлари муаллиф қизиқишлари доирасига бориб тақалади. Воҳид домла 40-йиллардан бошлаб Шарқ халқлари адабиётлари ҳамкорлиги мавзуи билан шуғулланиб келарди. Унинг форс-тожик, туркман, озарбайжон қалам аҳли ҳақида мушоҳада юритувчи 50 га яқин илмий, илмий-оммабоп мақолалари матбуот юзини кўрди. Мана, ўшалардан айримлари: «Низомий», «Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий», «Фузулий ва ўзбек адабиёти», «Шарқнинг улкан шоири» (Ҳофиз Шерозий ҳақида), «Безавол улуғ ном» (Али Акбар Собир ижоди), «Собир ва Ажзий Самарқандий», «Жомий ва ўзбек адабиёти»,

«Адабий ҳамкорлик кучаймоқда» (Туркман-ўзбек адабий алоқаларига доир), «Классик адабиётларимиз ҳамоҳанглиги» (туркман-ўзбек адабий алоқалари тарихидан), «Насимий ва ўзбек адабиёти»... Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Бироқ зикри ўтган ишларнинг ўзи ҳам бизнинг муддаоимизни рўёбга чиқара олади, деб ўйлаймиз. Эслатилган ишлардаги сайқал топган жумлалар, кенг ўқувчилар оммаси имтиҳонидан ўтган хулосалар дарслик саҳифаларига едириб борилган. Шубҳасиз, бундай тажриба олқишга сазовор. Чунки китоб саҳифаларида бошқа муаллифларнинг қаламига мансуб жумлаю фикрлар «кезиб» юрмайди. Адабий алоқа билан боғлиқ яна бир жиҳатни эслатишни истардик. Адабиётимизнинг назарий муаммолари билан шуғулланувчи мутахассисларимиз адабий алоқа ва ўзаро таъсир мавзуйи билан шуғулланиб, унинг амал қилишида икки йўлнинг етакчилиги қилишини уқтирадилар. Бир адабиётнинг ичида содир бўлувчи ҳамкорлик — ички, қардошлар бадний сўз санъатига мурожаат қилиш — ташқи алоқа ва ўзаро таъсир тарзида талқин қилинади. Ички таъсир хусусида гапирилганда, анъана ва унинг давом эттирилиши тушинилади. Тўғри, ташқи таъсир замирида ҳам анъана ётади. Хуллас, дарсликда ўзбек адабиёти ичида содир бўлувчи ажойиб адабий ҳодисаларга ҳам алоҳида урғу берилади. Олдиндан айтиб қўямиз, бу жабҳада ҳам академик Воҳид Абдуллаев етарли тажриба тўплашга улгурган, талайгина мақолалар чоп эттирган эди. Келинг, баъзи мисолларга мурожаат қилайлик: «Алишер Навоий традицияларининг хоразмлик шоирлар томонидан давом эттирилиши масаласига доир», «Фурқат ва Самарқанд шоирлари», «Навоий ва XIX аср Каттақўрғон шоирлари», «XVII—XIX аср ўзбек адабиётини ўрганиш масалалари», «Навоий ва тазкирачиликнинг баъзи масалаларига доир», «Навоий ва Бобур»... Бу далиллардан равшан бўлаётирки, «Ўзбек адабиёти тарихи» узоқ йиллик тажриба, машаққатли илмий-ижодий меҳнатнинг самараси сифатида дунёга келган.

Дарсликда XVIII аср охири ва XIX юз йиллик бошларида Бухорода яшаб фаолият кўрсатган Мулло Қурбон Жоний ғазаллари таҳлил этилади. Шу жараёнда муаллиф адабий алоқанинг амал қилишидаги ҳар икки кўрнини назарда тутгани ҳолда шундай ёзади: «Шоир Жоний Навоий ва Фузулий ғазалларига назиралар боғлаганда, тахмислар тўқиганда, шеърнинг фақат вазни, қофияси ва туроқлари жиҳатидангина эмас, балки ғоявий мазмуни жиҳатидан ҳам юксак даража-

да бўлишига интилган» (Уша китоб, 102-бет). Дарслик муаллифи айтган фикрларини кўп сонли адабий парчалар шоҳидлигида асослашга ҳаракат қилади. Ўз ўзидан равшанки, бундай саҳифалар қиёсий таҳлилни кутади. Воҳид домла айни шу йўлдан бориб, қувончли муваффақиятларни қўлга киритди. Нафақат жумҳуриятимиз, балки унинг сарҳадларидан олисдаги адабиётшунослар олқишига сазовор бўлди. «Қадрли Воҳид,— ёзади Туркманистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, профессор М. Н. Хидиров Устодга йўллаган табрикномасида,— биз Сизни ўзбек филологияси фанига катта ҳисса қўшган атоқли адабиётшунос олим, йирик жамоат арбоби, ўзига хос мактаб яратган меҳрибон устоз ва мураббий сифатида биламиз». «Машқ майдонида кўп тер тўккан жангчи, жанггоҳда кам қон тўкади»,— дейишади ҳарбийлар: Юзаки қарасангиз, бунда ҳеч қандай мўъжиза йўқ, оддий гаплардай туюлади. Бироқ ўша оддий кўринган манзарада жангчининг ҳаёт-мамоти пинҳон эмас-ми? Илм оламида ҳам шунга яқин ҳолатлар амал қилади. Кутубхоналарда, кўлёзма хазиналарида қунт билан ўтирган, сеҳрли кўлёмалар, ҳужжату китоблар устида кўз нури-ю қалб дўрнини тўккан олимнинг шуҳрат пайдан бўлиши шарт эмас. Бундай номақбул ҳаракатни устод Садриддин Айний иборалари билан айтганда, «шонртарош»ларга — олимтарошларга қўйиб бермоқ лозим. Уларнинг қиладиган иши йўқ, мансабу унвонлар изидан қувишини. Чинакамига олимнинг эса бўш, бекор вақти бўлмайди, уни китоблари, қадрдон ишхонаси, қоғозу қалами кутади. Воҳид домла ўзи фахр этиб ёзганидек, суяк-суяги билан «мулло» — олим эди. Азиз умрининг ҳар бир дақиқасини китобларсиз тасаввур эта олмасди. Дарвоқе, хату қалам устида ўтган йиллар зое кетмадилар. Унинг номини улуғладилар, таърифу таҳсинларга ҳамдам тутдилар.

Дарсликнинг негизини муаллифнинг илмий кузатишлари асосида майдонга келган натижалар ташкил этади, десак хато бўлмайди. Воҳид домла докторлик диссертациясининг мавзуи Хоразм адабий муҳитига тегишли эди. Аммо тадқиқотчи шу доира билан чегараланиб қолган эмас. Бундай қилиш тўғри ҳам бўлмасди. Негаки, Хоразм адабий муҳитининг ўзига хос хусусиятларини аниқламоқ учун қўлга кирган адабий маълумотлар, асарлар, ҳужжату далилларни Бухоро, Қўқон адабий ҳаракати манбалари билан чоғиштирмоқ зарур эди. Қиёсий-чоғиштирма кузатишларгина дадил муло-

ҳазаларни баён этиш ҳуқуқини берарди. Илмий иш юритишда яхшигина кўникма пайдо қилган Воҳид домла ана шундай мураккаб йўлни танлаб хато қилмади. Ҳимоя муддати чўзилди. Аммо вақт бекор кетгани йўқ. Илм мевалари шарбатга айлана борди — Воҳид домла унвонда эмас, амалда олимлик салобатини касб этди. Илмнинг жонли хазинасига айланди. Воҳид домла қамровли ижодкор даражасига етди. У яратган асарлар жуда миқёсли. Устод рус классик ва бугунги адабиёти тарғиботига доир талай ишлар эълон қилди. Унинг ўзбек халқ оғзаки бадий ижодиёти, шўро адабиёти, илм-фан, маданият ва санъат арбоблари ҳақидаги мақола ва хотиралари ҳақида фақат яхши гаплар айтиш мумкин. Бундай эзгу ишлар Устодга бўлган ихлосни оширишдан ташқари, ундан ибрат олиш, яхшилик йўлида фидойилик кўрсатиш, унинг ушалмаган орзуларини рўёбга чиқариш учун даъват этади. Такроран таъкид этганимиздек, жумҳуриятда хизмат кўрсатган фан арбоби, профессор Воҳид Абдуллаевга улуғлик гувоҳномасини Алишер Навоий даҳоси берди. Устод илмий изланишлари замирида Навоий мероси бош ҳалқа вазифасини ўтайди. Ундан кейинги кўзга ярақ этиб ташланадиган ҳалқа эса XVII—XIX асрлар ўзбек адабиётидир.

Устод илмий-тарихий адабиётларимизда шартли равишда ажратилган уч адабий муҳит — Бухоро, Қўқон, Хоразм доираларидаги бадий ижоднинг тараққиёти масалалари билан мунтазам қизиқди ва муттасил мақолалар ёзди. Улардан айримлари сарлавҳаларини эътиборингизга ҳавола қилайлик: «Муқимий ва унинг замондошлари» (шоир вафотининг 40 йиллиги муносабати билан), «Муқимий сатираси», «Фурқат лирикаси ҳақида баъзи мулоҳазалар», «Толиб Толибий», «Мужрим-Обид ва Толиб Толибийлар ҳақида», «XIX аср Каттақўрғон шоирлари ижодида сатира», «Мутрибий ҳақида янги маълумотлар». Устоднинг шу равияга дахли бор ишлари яна анчагина топилди. Биз уларнинг мукамал рўйхатини бериш тарафдори эмасмиз. «Кўрсаткич» тузувчилари бундай заҳматли вазифани адо этганлар. Бу ўринда икки нуфузли нашрни таъкидлаш билан чекланмоқчимиз. Улардан бири «Мирий ва унинг замондошлари» (Тошкент, 1977) рисоласидир. Салмоқлигина китоб проф. Б. Валихўжаев билан муаллифдошликда яратилган. Шу асар ва унинг марказида турган Очилдимурод Мирий баҳонасида Каттақўрғон Бухоро адабий ҳаракатчилигининг етакчи хусусиятларига доир

фикрлар билдирилади. Мирий дostonлари таҳлили ҳам катта қизиқиш уйғотади. Қувончлиси шундаки, асардаги ҳар бир масала ўзбек адабиёти миқёсида, лозим топилганда, форс-тожик адабиёти асарлари билан юзлаштирилган ҳолда таҳлил қилинади, баҳо берилади. Иккинчиси, «Ўзбек адабиёти тарихи» беш жилддигидир. Аввало, Воҳид домла мазкур нуфузли нашр таҳрир ҳайъатининг аъзоси сифатида унинг чиқиши, савиясининг давр талабларига мувофиқ бўлишида ҳисса қўшди. Учинчи жилд эса бевосита Устод раҳбарлигида ёзилди.

Воҳид домла бу китоб учун XVII асрнинг тарихий шароити ва маданий ҳаёти, шу даврда тазкиранавислик, бадий ҳаёт, Ҳувайдо қисмларини ёзиб берди. Кейинги икки китоб дарсликнинг учинчи нашридан илгари яратилди. Равшанки, илмий-ижодий жараёнларнинг ёнма-ён фаолият кўрсатиши фан манфаатлари йўлида хизмат қилади. Иккинчидан, ҳар иккала нашр ҳам бундай ҳамкорликдан ютади. Кўраяписизки, мантиқий ҳалқалар нақадар мураккаб ва шу қадар чирмашиб кетган. Баъзан бир лаҳзада, беписандлик билан «остин-устин» қилиб ташланадиган китоб, қўлимизга етиб келгунча қанча «чиғириқлар»дан омон ўтиши, муаллифининг не-не заҳматлар билан юзма-юз келишини ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Ҳолбуки, бундай «майда-чуйда»лар номи улуғ бўлса-да, Воҳид домлани ҳам чеклаб ўтгани йўқ. Кўнгилга тасалли бўлиши учун бир воқеани эслайлик. Юқорида номини тилга олганимиз «Мирий ва унинг замондошлари» китоби дилкашгина бўлиб ўқувчилар қўлига етди. Аммо асар номи билан унинг мазмуни унчалик мувофиқ келмайди. Рисола Мирийнинг ҳаёти ва ижодиёти таҳлилидан иборат бўлиб қолган. Нега бундай иштибоҳга йўл қўйилди? Муаллифлар асар қўлёзмасини маромига етказмаганларми? Йўқ, ҳамма нарса рисоладагидек эди. Аҳволнинг бундай тус олишида муҳаррир ҳам айбдор эмас. Режада кўзда тутилган ҳажм билан қўлёзма ўртасидаги тафовут ўшандай вазиятга олиб келди. Муаллифлар иш нашрга кетгунга қадар масаланинг ижобий ҳал бўлишига умид боғлашди. Аммо... Муаллифлардан бири Жумҳуриятимиз Фанлар академияси таркибида адабиётшунослардан ягона ҳақиқий аъзо. Иккинчи муаллиф — профессор. Шунга қарамай, икки-уч босма табақ қўшимча қўшишнинг иложи топилмади. Китоб нуқсон билан ўқувчи жовонига кириб борди. Кўриниб турибдики, юксак унвонлар соҳиби Воҳид

Абдуллога ҳам ҳамма нарса хамирдан қил суғурилганидек, осон амалга ошган эмас...

Нега Воҳид домла тадқиқот мавзуи учун Бухорони эмас, Хоразм адабий муҳитини танлади деган савол туғилади. Ҳолбуки, Бухоро унга ҳар жиҳатдан яқин эди. Лекин Мовароуннаҳр адабий ҳаёти унга анча қадрдон бўлиб қолган. Навоий муносабати билан талайгина сарчашмаларни кўздан ўтказишга ҳам улгурган эди. Қелинг, яхшиси сўроқларга лўнда жавоб бериш учун сўз навбатини Воҳид домлага докторлик ҳимоясида очик кўнгил билан фотиҳа берган Озарбайжон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, профессор Файзулла Қосимзодага берайлик: «Кейинги йилларгача адабиётшуносликда XVII—XVIII асрларда Хоразмда ўзбек адабиёти йўқ эди, деган нигилистик қараш мавжуд эди. Баъзи бир шарқшуносларнинг эса кўрганлари фақат Абулғози ва баъзи бир мистик шоирлардангина иборат эди, холос. Ўзбек адабиётшуноси В. А. Абдуллаев ўзининг «XVII—XVIII асрларда Хоразмда ўзбек адабиёти» мавзуида ёзилган докторлик диссертацияси билан бу зарарли қарашни рад этди ва биринчилар қаторида бўлиб хобразмлик Аҳсанӣ, Вафоиӣ, Нодир, Мулломастӣ Охунд (XVII), Муҳаммад Тоҳир Хоразмӣ, Равнақ, Роқим, Андалиб, Муҳаммад Хоксор, Қозимуҳаммад Ниёз Нишотӣ (XVIII) қабиларнинг адабиётдаги хизматларини ҳар тарафлама чуқур таҳлил қилиб берди»¹⁷. Азизмеҳмоннинг қимматли мулоҳазалари кўнгилдагидек чиққан ва Воҳид домла томонидан йигирма йил мобайнида амалга оширилган заҳматли меҳнат моҳиятини ихчам ифода этади. Чиндан ҳам, қирқинчи йилларда хато қарашлар ҳукмронлик қилган ва масала адабиётшунослик олдида кўндаланг бўлиб турган. Акс ҳолда, у Устод Садриддин Айний назарига тушмаган бўлур эди. Устод эса бундай жиддий, қунт, чидам, машаққатли меҳнатни талаб этадиган мавзуни суюкли шоғирди Воҳид домлага ишончи тавсия қилди. Истеъдодли тадқиқотчи икки елкасида оғир юк билан ижодий изланишга шўнғиди. Елкадаги оғир юклардан бири — Устод Айний ишончи бўлса; иккинчиси — мураккаб мавзу масъулияти эди. Ташвишли йиллар бир-бирини қувиб ўтди. Бу орада неча маргалаб Хоразм, Тошкент, Душанбе шаҳарларида илмий сафарлар бўлиб ўтди. Юзма-юз мулоқотлар, сарғайган саҳифалар устида миҷжа қоқмай ўтиришлар, мантиқий мушоҳадалар изсиз кетмади.

¹⁷ Файзулла Қосимзода. Хоҳиш этардим. Китобда: В. А. Абдуллаев. Хоксор ва Нишотӣ. Самарқанд, 1960, 3-бет.

Дафтарлар кетма-кет тўла бошлади. Номлари адабиёт-шуносликка номаълум адиблар, асарлар, девонлар кун сайин кўпайиб борди. Улар кейинчалик икки жилддан иборат салмоқли диссертация учун асос бўлиб хизмат қилдилар.

Аниқ фанлар жабҳасида фаолият кўрсатадиган мутахассислар табиатда бор бўлган, амал қилиб келган ҳодисаларни тажриба ва тафаккур ёрдамида очишади. Шарқшунослик, адабиётшунослик ва яна қатор соҳаларда ҳам шунга баробар ишлар бажарилади. Масалан, Муҳаммад Хоксор, Паҳлавонқули Равнақ, Муҳаммаднийез Нишотий, Нурмуҳаммад Андалиб ва бошқалар яшаб, асарлар яратиб ўтганлар. Даврий матбуот, оммавий ахборот воситалари йўқ шароитда уларнинг ном ва асарлари нафақат кенг ўқувчилар оммаси, балки мутахассисларга ҳам номаълум эди. Шундай бўлгани учун адабиётшуносликда юқорида кўчирганимиздек, ғайри илмий фикр туғилди. Воҳид домланинг улуғ хизмати, ўша бир ёқлама қарашларга қўшилмай, ишонмай, журъат билан изланишга тушиб, зикри ўтган даврда, Хоразмда талай адиблар, асарлар бунёд этилганлигини очганлиги — кашф этганлигидадир. Бунинг учун, роп-пароса йигирма йиллик умр талаб этилди. Ана шу маънода, Воҳид домла томонидан XVII—XVIII асрлардаги Хоразм адабий муҳитига тегишли қўлга киритилган натижалар чинакам кашфиёт эди. Унинг ўзи шу соҳанинг илк кашшофи унвонига сазовордир. Алоҳида урғу билан айтиш лозим, бундай шарафли унвон гоят улуғ заҳматларнинг ҳосиласидир. Мана, ўша йилларнинг игна билан қудуқ қазишга тенг машаққатларидан бир лавҳа. Сўз навбати Устоднинг ўзларига: «Биз бундан йигирма икки йил илгари Хивада қўлга киритган «Мухаммасоти мутафарриқа» номли китоб уч юз саҳифадан иборат. Унинг биринчи саҳифасидан 271-саҳифасигача 37 шоирдан 125 мухаммас келтирилган. 272-саҳифадан бошлаб ғазаллар тақдим қилинади ва энг сўнггида, котиб фақирул ҳақир Мулло Болтаниёз ибн Усто Қурбонниёз номи олдидан икки мисралик:

Аҳро суҳбати ноаҳл зарарҳо дорад,
Об дар кўзаи нопухта гил олуида шавад, —

фарди илова қилиниб, тамом-таммат, деб тугатилади. Демак, ғазалларнинг муаллифлари ҳам қўшилгач, шоирлар сираси 50 дан ошади» («Сайланма», 146—147-бетлар). Бу биргина қўлёзма берган таассурот. Ундан олинган уч-тўрт рақаму икки жумла учун қанча умр сарфланди, буниси Устоднинг ўзигагина маълум, холос.

Икки жилдлик диссертация учун юзлаб ўшандай қўлёзмалар ҳижжаланган, шода-шода пешона терлари тўкилган. Озарбайжон Фанлар академиясининг академиги Файзулло Қосимзода ана ўша уқубатли жараёнларни юракдан ҳис этгани учун ҳам самимий истаклар билдирган эди. Дарвоқе, ҳаво мавжларида доимий акс-садо берадиган қўшиқлардан бирида «Дардни чеккан табиб, андин давосини сўранг», деган сатр бор. Боку дорилфунуни устоиди Ф. Қосимзода «Аҳли дард» бўлгани учун ҳам ёзган эди: «Вафойи, Нодир, Равнақ, Рақим, Андалиблар ҳақидаги боблар ҳам алоҳида-алоҳида нашр этирилса, диссертациянинг ўзи тўлалигича чопдан чиқарилса-ю муҳтарам китобхонларга тақдим этилса, яна яхшироқ бўлар эди». Олимнинг хоҳишлари тўла бўлмаса-да, амалга ошди. Катта илмий ишнинг шарбати, қаймоғи Воҳид домланинг кўп сонли илмий мақолалари, дарслик орқали кенг жамоатчиликка етди. Яна бир хайрли иш бажарилди. Равнақ, Роқим, Андалиб, Хоксор, Нишотийларнинг ҳаёт ва ижодлари махсус илмий ишлар сифатида ўрганилди. Мазкур ишлар аксариятининг раҳнамоси Воҳид домла эди. Шундай қилиб, юқорида айтилганлар улкан иш ҳақидаги кичик қатралардир. Ҳали бу мавзуда баҳсларнинг давом этишига аминмиз. «Ўзбек адабиёти тарихи» ҳақидаги мулоҳазаларга эса Бобораҳим Машраб ижодиёти атрофида мухтасар баҳс этиш билан нуқта қўймоқ маъқул кўрилди.

Дарсликдан бафуржа ўрганишга мўлжалланган маззулардан Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодини танлашимиз тасодифий эмас. Мазкур табаррук ижодкор шахси ва мероси бугунги кунда қизғин баҳсу мунозаралар майдонига айланиб қолди. Қувончлики, шоир таваллудининг 350 йиллиги ижобий туртки берган қизиқишлар, адабиётшунослик манфаатлари йўлида хизмат қилмоқда. Машрабшуносликда ҳукм суриб келган қатор қалтис чалкашликларнинг ойдинлаштирилишига олиб келмоқда. Ошкоралик ва динга муносабатнинг тубдан ўзгариши Машрабга адолатли муносабат мисолида ўзини кўрсатаётир. Дарслик муаллифи Машраб ҳаёти ва ижодини ёритишда адабиётшунослик хулосаларига таянган. Равшанки, бу борадаги маълум иштибоҳлар ушбу китобга ҳам кўчган. Улардан айримлари янги нашрлар жараёнида тuzатилган, баъзилари эса ўзгаришсиз кўчиб юрган. Илмий ҳаётда Машрабга нисбатан бўлган бош йўналиш сақланган. Китобнинг биринчи нашрида Машраб таваллуд топган сана 1657 йил тарзида кўрсатилади («Ўқитувчи», Тошкент, 1964, 61-бет).

Охирги нусхага тузатиш киритилади ва 1640 йил берилади. Аслида бу борада хилма-хиллик узоқ яшади. Нюоят кейинги йилларда қатъийлик сезилмоқда. Бугун деярли барча ишларда жумладан, шоир ҳаёти ва ижодига бағишланган обрўли давра суҳбатида ҳам 1640 йил маъқул кўрилади¹⁸. Шундай ҳолат Машраб таваллуд топган жой масаласида ҳам кўзга ташланади. Дарсликнинг биринчи нашрида Андижонда туғилган дейилса (63-бет), охиргисида Наманган деб тузатилган (442-бет). Тилга олганимиз ҳар иккала масалага доир филология фаъллари доктори Исмадулла Абдуллаев ишончли манбаларга таянгани ҳолда қимматли мулоҳазаларни баён этди. Унинг хулосалари Воҳид домла маълумотларини қувватлайди. Олимнинг мунозара маданияти, далилларни жой-жойида қўллаш маҳорати қизиқиш уйғотади¹⁹. Китобнинг охирги нашрида амалга оширилган айрим қисқартиришлардан Машрабга доир мақола озор чеккан кўринади. Масалан, биринчи нашрда Машраб тахаллусли шоирлар ҳақида маълумот берувчи мана бу жумла бор эди: «Машраб тахаллуси билан ижод этган шоирлардан XVII асрнинг охирларида Табризда вафот этган Мирҳусайнни; Деҳлида ўтган Мир Иноятуллони; XVIII аср бошларида Нодиршоҳ хизматида бўлиб, Шерозда вафот этган Мирзо Ашрафни; кўпроқ Астрободда яшаган Муҳаммад Муқим Кашмирийнинг шогирди ҳиндистонлик Машрабни (XVII); XIX асрнинг ўрталарида Ўзбекистонда ўтган Ҳофиз Рўзибойни ҳам кўрсатиш мумкин» (62-бет). Негадир, ана шундай муҳим далиллар тушириб қолдирилган. Проф. И. Абдуллаев «Мабдаи нур»га бағишланган мақоласида Машраб тахаллусли шоирларни Шамс Сомийнинг «Қомус ул-аълום»идаги маълумотлар асосида қайд қилади²⁰. Асарда Бобораҳим Машрабнинг талай ижодкор замондошлари эсланади. Ишнинг биринчи нашрида ўша замондошлар ҳақида ихчам изоҳлар мавжуд эди (62-бет). Охирги нашрда улар йўқ (141-бет). Асосий чалкашлик Бобораҳим Машраб адабий меросига дахлдордир. Бу масалада Устод адабиётшуносликда амал қилиб келган қолиплар доирасидан чиқа олмади. Китобнинг ҳамма нашрларида бу ҳақда ўқиймиз: «Адабиётшуносликда

¹⁸ Дили дардли халқнинг шоири. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991 йил 17 май, 3-бет.

¹⁹ Абдуллаев Исмадулла. Машраб таржимаи ҳолига доир қайд. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990, 26 октябрь.

²⁰ Абдуллаев Исмадулла. Машраб ва «Мабдан нур». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991, 12 апрель.

яқин йилларга қадар «Девонаи Машраб», «Мабдаи нур» ва «Кимё» номли уч асар Бобораҳим Машрабга нисбат берилар эди. Олимларимизнинг тадқиқотлари «Мабдаи нур» номли мистик асарнинг Бобораҳим Машрабга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини кўрсатди. «Кимё» асарининг Машрабга тааллуқли ёки тааллуқли эмаслиги ҳозирча аниқланган эмас. «Кимё» диний-афсонавий ҳикоялардан ташкил топган ва Машраб дунёқарашига мувофиқ келмайдиган тасаввуфий бир асардир» (учинчи нашр, 143-бет). Мана, етмиш йиллик сиёсатбозликнинг оқибати. У бизни бор ҳаёт ва ҳақиқатдан нақадар узоқлаштириб ташлади. Воҳид домланинг шу жумлаларини ўқиб, Уйғун ва Иззат Султонларнинг «Алишер Навоий» сахна асаридаги Навоий тилидан айтилган «Кўнгил йиғлайди-ю кўзларда нам йўқ» сатрини эсга олдик. Чунки, Воҳид домланинг ҳам ўшандай зиддиятли ҳолатни бошидан кечирганлиги бизда шубҳа туғдирмайди. Иккинчидан, Фафур Фулом қатъий ҳукми ўртага қўйди. Академик-шоирнинг «Панжасига ким панжа ура оларди?» Шунингдек, Машраб ҳаёти ва ижоди ҳақида махсус илмий иш ёзган, китоблар эълон қилган Мухсин Зокирий ўша хулосани тўла қувватлайди²¹. И. Абдуллаев, Жалололдин Юсуповлар тўғри қайд қилганларидек, «ҳечдан кеч бўлгани», адолатнинг қарор топгани маъқул²². Қатор фидойи олимларимизнинг куюнчакликлари шарофати ҳақ қарор топди ва «Мабдаи нур», «Кимё» ўз эгасига қайтариб берилди. «Шоҳ Машраб», Абдурауф Фитратнинг Машраб ҳақидаги йирик ва мазмунли мақоласи чоп юзини кўрди²³, Воҳид домланинг дарслиги яратилган, қайта-қайта таҳрирдан ўтказилган, нашр бўлган йилларда «маданий меросга танқидий муносабат», шоирларни тоифаларга ажратиш, уларни бир-бирларига қарама-қарши қўйиш, «замонавийлаштириш» иллатлари ҳукмрон эди. Модомики шундай экан, ўша кайфиятнинг китобга, жумладан, Машраб асарлари таҳлили жараёнига сингдирилганлиги табиийдир. Шундан бўлса керак, Машрабни тасаввуфдан ҳимоя қилиш, унинг даҳрийлигини бўрттириш майли яққол сезилади. Келинг, шу масалада машрабшунос олим Мухсин Зо-

²¹ Мухсин Зокирий. Машраб. Адабий-танқидий очерк. Тошкент, 1966, 24—25-бетлар.

²² Абдуллаев Исматулла. Машраб ва «Мабдаи нур»; Юсупов Жалололдин. Сўнги сўз ўрнида. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан? Тошкент, 1990, 350—376-бетлар.

²³ Шоҳ Машраб. «Шарқ юлдузи». 1991, 6-сон, 40-72-бетлар; Абдурауф Фитрат. Машраб. «Еш ленинчи», 1991, 29 июнь, 2 июль.

жирий хулосаларини тинглайлик, «Ҳа, «Бир худодин ўзгаси барча ғалатдур, Машрабо, Гул агар бўлмаса чаккамда тиконни на қилай?— дея хитоб қилган шоир бутун ижодий умри мобайнида ана шу қоидага изчиллик билан амал қилди. Шу тахлит Машраб шеърларига кўпинча нотўғри талқин берилиб, уни даҳрий даражасига кўтаришгача бориб етдик. Шу жумладан ўзим ҳам 1966 ва 1984 йилларда чоп этилган Машраб ҳақидаги китобларимда билиб-билмай шундай кўпол хатога йўл қўйдим. Яна менинг иккинчи бир кечириб бўлмас гуноҳим, Машрабдек улуғ бузруквор ижодига нисбатан қилган туҳматим шу бўлдики, ўша китобларимни тайёрлаш палласида замонасозлик қилиб, Машрабнинг «Мабдаи нур» ва «Қимё»дек ноёб фалсафий-таълимий дostonларига қора ранг чаплаб, бу асарлар «Машраб адабий мероси учун иснод» дейиш даражасига етдим»²⁴. Фикримизча, масалага бирмунча аниқлик кирди. Дарслик муаллифи аҳволини тасаввур қилиш мумкин. Чунки дарсликлар бир муаллиф тадқиқотларининг ҳосиласи бўлолмайди. У адабиётшуносликнинг маълум давр адабиётига доир ютуқларини умумлаштириш заминиди майдонга келади. Умумий руҳия қай томонда бўлса, дарслик ва унинг муаллифи ҳам ўша тарафга йўналади. Бугунги оқим ижобиятга майл кўрсатмоқда. Машраб шеърляти, дунёқарашини, тасаввуфга муносабатига доир мазмунли мақолалар яратилаётир²⁵. Бундан Машраб руҳи, шундай ёруғ кунларни кўрмай кетган устозлар руҳи шоддир. Энди айбдорларни излашдан мурод ҳосил бўлмайди. Вазиятни ўнглаш, ўтмиш хатоларини тuzатиш, янги, даҳшатли иштибоҳларга юзма-юз келмаслик тадорикини кўрмоғимиз лозим.

Келинг, дунёнинг дарду ҳасратлари, ўтмишдошларнинг иштибоҳларини сўзлашдан озроқ тин олайлик. Оташнафас шоир Бобораҳим Машрабнинг мана бу сатрларини ҳижжалайлик, унда Воҳид домла шафқатли юрагининг мунгли изтироблари ҳам пинҳондир. У ҳам бош олиб, дорулбақога сафар қилди...

Йўл бермадилар менга рақиблар,
 Чиқдим бош олиб бул Карбалога.
 Дил хаста Машраб қилмасми фарёд,
 Жаллод кўзлар олса ароға.

²⁴ Зокиров Мухсин. Машраб олдидаги гуноҳим. «Еш ленинчи», 1990, 24 январь.

²⁵ Комилов Н., Саломов Ф. Шоирни аналҳақ. Бобораҳим Машраб. Мехрибоним қайдасан? Тошкент, 1990, 5—10-бетлар; Баҳодиров Отахўжа. Машраб сабоқлари. «Еш ленинчи», 1991, 19 февраль.

ХУЛОСА

«Қадрли Воҳид Абдуллаевич, биз Сизни йирик ва машҳур адабиётшунос олим, устоз педагог, илм-фаннинг тажрибали ва таниқли ташкилотчиси сифатида биламиз. Сизнинг кўп сонли илмий асарларингиз Урта Осиё халқлари маданияти ва адабиётини ўрганишга қўшилган салмоқли ҳиссадир».

Б. Гафуров, собиқ СССР Фанлар академиясининг академиги, 1972 йил, Москва.

Воҳид Абдулла дейилганда кўп қиррали истеъдод соҳиби — олим, шоир, публицист, педагог, мураббий, маданият ва жамоат арбобининг муборак сиймоси киши кўз ўнгида гавдаланади. Тўғри, тилга олинган соҳаларни бекаму кўст уддалаш, уларнинг ҳаммасида баланд пояларга кўтарилиш камдан-кам инсонларга nasib этади. Агар айтиш жоиз бўлса, бундай яктолар юз йилликларнинг талабу тақозоси сифатида майдонга келадилар ва табиатнинг «Қизил китоб»и ҳисобида турадилар. Воҳид домла ҳам ўша рўйхатдан жой олган иқтидор эгаси, демоқчи эмасмиз. Бундай нокамтарлик ва «қўшиб-ёзиш»ларни устод хуш кўрмасди. Аммо Воҳид домлада бошқаларга ўхшамайдиган, уни атрофидагилардан фарқлайдиган ишчанлик, зийраклик, ҳушёрлик, узоқни кўра олиш, ҳозиржавоблик, сезгирлик сингари талай мўъжизавий фазилатлар мужассам эди. Ундан кўз юмиш эса инсофдан бўлмас. Устодда ўша айрича белгилар тажассуми бўлмаганда, ўнлаб соҳалар ривожига улуш қўшишнинг ўзи бўлмасди, албатта. Биз ўшалардан иккитасини алоҳида таъкидлашни истардик. Булар Воҳид домладаги олимлик ва адибликдир. Рўйи рост айтиш лозим, олим ва шоир Воҳид Абдулла ҳамиша ёнма-ён ҳаракат қилади. Устод мақола ёхуд рисола ёзганда шоирлик, назм ёки наср илинжида қалам ушлаганда олимлик қилади. Бундай қоришиқ ҳолатга фақат ҳавас

қилиш мумкин. Негаки, бу икки қутбнинг тўқнашуви илму адабиёт учун ҳам бирдай наф келтиради. Шунинг учун Воҳид Абдулла илмий ишларида «соф академизм» аломатлари кузатилмайди. Уқишлилик, равонлик, завқу шавқ илмий баҳслар мағзига сингиб кетиб, ўқувчи диққатини жалб этади. Шеърда эса олимлик ўзини кўрсатиб туради. Табиат ҳақ улашганда, олим Воҳид Абдулланинг палласига тошни оғирроқ қўйган. Шу вайдан бўлса керак, шоиру адиб Воҳид Абдулладан кўра, олим Воҳид Абдуллага омад кўпроқ кулиб боқди. У бу соҳада кашфиётлар қилди, жумхурият, иттифоқ ва унинг сарҳадларидан олисларда ҳам машҳур бўлди, обрў-эътибор қозонди. Ана шу ақидадан келиб чиқиб, биз ҳам машҳур қадимшунос-тарихшунос, илм ва жамоат арбоби Бобожон Ғафуровнинг қимматли фикрларини келтиришни лозим топдик. Бизнинг бу айтганларимиз шоир, насрнавис ва публицист Воҳид Абдуллани батамом инкор этмайди, албатта. Адабиёт — гулшан. Унинг кўрку таровати унда яшаётган гулларга боғлиқ. Тўртбешта гулдан гулшан таркиб топмайди, дея башорат қилган эди олим ва адиб Мақсуд Шайхзода. Хилма-хил ранг ва бўйдаги гуллардан кўркам чаман туғилади. Воҳид домланинг ўзига хос бадиий яратмалари ҳам ўша гулшаннинг яшнашига қўшилган муносиб ҳиссадир. Устод қолдирган анвойи гуллар тароватини намойиш қилиш эса алоҳида таҳлил учун мавзу беради. Биз бу ўринда жузъий қайдларни баён этиш билан кифояланамиз. Воҳид домланинг шеърини билан ошнолиги 30-йиллардан бошланган. Орадан ўтган йиллар давомида Устоднинг юзга яқин шеър уқушлари даврий матбуот юзини кўрди. Унинг «Хайричка», «Самарқанддан фронтга», болаларга аталган «Самарқанд сайли» каби кичик шеърини китоблари эълон қилинди. Воҳид домланинг талай шеърлари унинг илмий мақолалари таркибида ҳам матбуот юзини кўрган. Воҳид домланинг бир қатор шеърлари бастакору хонандалар шавқини уйғотди, улар асосида дилбар қўшиқлар яратилди. Бу мазмундор қўшиқларни Жўрабек Муродов, Бобомурод Ҳамдамов, Фаттоҳон Мамадалиев каби хушовоз таниқли хонандалар ижро этиб келмоқдалар. Аммо Воҳид домланинг саховатли қалами ҳада этган ҳамма назмий мерос ўқувчилар қўлига етганича йўқ. Уларнинг аксарияти Устоднинг ҳали ҳеч ким томонидан варақланмаган кўп сонли мусаввада-дафтарлари саҳифаларида ётибди. Шунингдек, Самарқанд тарихий-ўлкашунослик музейи жамғармасида Воҳид домланинг кўп сонли ҳужжатлари

қаторида машинкада кўчирилган каттагина дostonи сақланмоқда. Асарга «Ҳамзаобод қиссаси» номи берилган. У Ўзбекистон жумҳуриятининг ташкил топганига 30 йил тўлиши муносабати билан ёзилган ва шу тарихий санага бағишланган. Дoston хотимасида 1954 йил санаси қўйилган. Ундан кичик парчалар қачонлардир «Ленин йўли»да эълон қилинган, холос. Бундай ташвишли ҳол Воҳид домланинг публицистик асарлари чекига ҳам тушган. Улардан олтмишга яқини турли йилларда даврий матбуотда чоп этилган. Худлас, Устоднинг бадийй яратмалари ана шундай паришон ҳолда ётибди. Биз уларнинг барчасини шоҳ байтлар, ўзбек адабиёти учун воқеа бўладиган даражада, юксак бадийй савияда бунёд этилган деган фикрдан йироқмиз. Аммо ўша шеърлардан завқланиш, бадийй озуқа олиш, таълим-тарбия бобида уларга асосланиш, бемалол фойдаланиш мумкин. Айтилганлар далили учун айрим мисолларга мурожаат қилайлик.

Ҳамма нарса қариса ҳам, дўстлик сира қаримас,
Дўстлик қадрин билганларни дўст кўтарса бошига...
Дўстлик шундай азим қудрат, шундай азим занжирки,
Унинг ҳафтжўш деворларин ҳеч қандай куч бузолмас.

Дўстлик ҳақида кўп ёзилган. Яна ёзилиши табийй. Воҳид домла ҳам шу қадимий, навқирон мавзуга мурожаат этган, ўз қарашларини бадийй ифодалашга уринган. Уша сатрлардан ҳам сабоқ олса, арзийди. Еки унинг фахрияда битилган «Ҳамиша яша, баҳор!» сарлавҳали шеъридаги мана бу мисраларга назар ташлайлик.

Етмиш баҳор дастурхонин безатмиш садбаргларинг...
Сенга сидқу ихлос билан тўпланмишдир дўсту ёр,
Дўсту ёрлар даврасида Мулло Воҳид Абдулла —
Етмиш баҳор кўрганидан мангуликча миннатдор.
Бадбинликни ёқтирмас у, некбинлик удми унинг,
Сен некбинми, етмиш-юз ёш, яша, ҳамиша баҳор!

Кўраяпсизки, равон, рангин, ўйноқи мисралар. Фикр ҳам жойида. Умрини эзгуликка бағишлаган некбин инсон, ўзгаларни ҳам шу хайрли йўлга даъват этаётир. Устоднинг насрий меросидан биргина намуна, хотирот-қиссаси — «Мададкор эшелон» чоп юзини кўрган. Воҳид домланинг ишхонасида қоғоз қопчиқда ётган «Нақши жаҳон» асари некбин инсонларнинг ҳимматидан умидвор...

Ҳамиша яхшиликка хайрихоҳ бўлиб яшаган Воҳид домланинг ширин орзулари мўл эди. Ҳаётда орзулар турлича бўлади. Шахсиятга тегишли орзулар қаторида ижтимоийга дахлдорлари ҳам яшайди. Умидларнинг

қайси томонга майл кўрсатиши юрагида ўша орзуларни парвариш қилаётган инсон фалсафасига боғлиқ. Воҳид домла фан, умум манфаатлари фидойиси эди. Шунинг учун унинг ўй-хаёлида, ёзганларида ижтимоий, умуминсоний, фанга дахли бўлган орзулар яшади.

Мана, ўшалардан бири: «Хуллас, умидимизнинг чеки йўқ! Ишончимиз комилки, XXIV анъанавий илмий конференциягача Навоийнинг табаррук дастхати «Девон» нашр юзини кўради. Еки эндиликда дўст революцион Эрон халқ давлатининг марҳамати билан олима Бадри хонимнинг ўзи асрлар давомида қўлдан қўлга ўтиб, Эрон кутубхонасининг кенг жамоатчилигидан бекик, қоронғу бир бурчагига тушиб қолган мўътабар девонни Навоий қўлёмаси ҳолатида конференциямиз столига келтириб қўяди...» («Сайланма», 223-бет).

Воҳид домланинг бу жумлалари унинг Алишер Навоий дастхат девони мавжудлиги ҳақидаги маълумот муносабати билан ёзилган мақоласидан олинди. Ҳа, чиндан ҳам унинг Алишер Навоийга тегишли орзулари чексиз эди. Улар Эрон салтанат кутубхонасида маҳфуз нодир қўлёмалар хабарнома — кўрсаткичини тузган олима Бадри Отабойга етиб бормади. Ёхуд Хонимнинг подшоҳ вақфида бўлган «Наводир ун-ниҳоя» ноёб нусхасини туҳфа этишга қурби етмади. Буниси бизга қоронғу. Аммо Воҳид домла башоратининг рўёбга чиқиши муайянлашиб қолди. Устод эътиборини қозонган ўзбек олимаси Суйима Ғаниева Эрон сафарида бўлиб, улуғ Навоийнинг ҳусни хати билан китобат қилинган девон сурат-нусхасини қўлга киритиш тадорикини кўриб қайтди. Шояд, бу ҳаракатлар яхшиликка бошласа ва ўша тарихий девон улуғ ўзбек шоири кўп сонли муҳиблари қўлига тегса...

Яна Воҳид домла «Сайланма»сини варақлаймиз, эътиборимизни мана бу жумлалар тортади: «... Халқнинг меҳрини, эътиборини қозона олган, унинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган, нур таратувчи, илҳом бахш этувчи, тортув қувватига эга бўлган, меҳри қуёш одамгина баркамол, ҳақиқий одам ҳисобланади» (ўша китоб, 432-бет). Улуғ Навоийнинг одам ва одамийлик шаънига айтилган доно ўғитлари Устоднинг вужуд-вужудига сингиб кетган эди. У ўшаларга амал қилиш, уларни замондошлари ўртасида тарғиб этишда ўзини камарбаста биларди. Ҳамиша халқининг ташвишларига умр сарф этган Воҳид домла уни тинч-осуда, тўқ-фаровон кўришни орзу қиларди. Начора, бу танглик, танқисликлар ҳам мутлақ эмасдир...

Устоднинг юқоридаги таърифини унинг ўзига нисбатан қўллаш ўринлидир. Чунки унинг чеҳрасидан ҳаммаша нур — маърифат, эзгулик нури ёғиларди. Шунинг учун ҳам унинг номи пок ниятли инсонлар қалбидан макон тутди. Устоднинг шогирдлари профессорлар Б. Валихўжаев, Р. Орзубековлар унинг хотирасига бағишланган йўқлов-мақолаларида «ҳа, Устоздан яхши от, яхши китоблар, яхши анъаналар, яхши фарзандлар, яхши шогирдлар мерос бўлиб қолганлиги ажаб саодатдир»,— деб ёзишади. Ҳақ муаллифлар тарафида. Воҳид домла пишиқ таълим-тарбия кўрган, ибратли оиланинг сарбони эди. Тўрт ўғилу икки қизни вояга етказди. Давлат-табиёт сиру асрорини тадқиқ этиш билан банд бўлди. Аммо катта илмий ишни яқунлаш унга насиб этмади. Падари бузруквори вафотидан кўп ўтмай, ҳаётни тарк этди. Шавкат — кимёгар. Самарқанд дорилфунунида сабоқ айтади. Иззат ва Азаматлар ҳам маърифатпешаликни шиор этишган. Қизлар ували-жували, таълим-тарбия ишини шараф билишади. Хуллас, ота орзуларининг яна бир қаноти фарзанду шогирдлар камолоти тимсолида парвозда давом этаётир...

1985 йил 30 июль... Бу ёғига тил ожиз. Табиий қонун қатъият кўрсатди. Устод «Шоҳи Зинда»нинг «Хожан Хизр»га қараган дарвозаси ёнидан макон топдилар. Қабристонларни шундай рамзий номлар билан атаган аждодларимизга минг қуллуқ! Улар башорат қилишган. Инсон жони унинг жисмини тарк этиши билан ҳамма нарса нутилмайди-ку, ахир! Унинг муборак номи, руҳи, эзгу ишлари яшашда давом қилади. Шоҳи Зинда — мангу тириклар шоҳидир! Устод ҳам ўшалар сафидадирлар. Воҳид домланинг 1974 йилда иншо этилган мана бу жумлалари бизни ҳайратга солди: «Бизнинг Самарқандимизда Ҳазрат Хизрдан бошлаб аэропортгача ниҳоллар ана шу тарзда ўтқазилди, вояга етказилди» (Уша китоб. 430-бет). Башоратни қаранг, ордан ўн бир йил ўтказиб, ўша ниҳол — дарахтларга суқланиб мангу уйқуда ётишини Устод олдиндан сезгандай... Уша Ҳазрати Хожа Хизр қуйи девори ёнидан Самарқанд тайёрагоҳига олиб борадиган шоҳ йўл ўтади. Йўлнинг икки бетидаги манзиллар академик Воҳид Абдуллаев номи билан юритилади. «Академик Воҳид Абдуллаев» шоҳ кўчасининг бошланиш қисми «Шоҳи Зинда»дан бошланади. Назаркардалик ва башорат бундан ортиқ бўладими? Бугун Самарқанд шаҳри Сартепавезидаги ва Каттақўрғон туманидаги мактаблардан бири академик Воҳид Абдуллаев номи билан юритила-

ди. Дорилфунуннинг ўзбек, тожик филологияси ва чет
тиллар куллиёти жойлашган муҳташам биноси дебори-
да ёдгорлик лавҳаси ўрнатилган. Самарқанд «Билим»
жамияти ўз қарори билан Воҳид Абдуллаев номидаги
мукофот таъсис этди. Мазкур мукофот 100 сўм миқдо-
рида бўлиб, йилда бир марта вилоятнинг энг яхши но-
тиқига берилади. Кўринадики, Воҳид домла яшашда
давом этмоқда. Устод номини шарафловчи, фазилатла-
рини мадҳ этувчи шеърлар яратилмоқда. Уларнинг ак-
сариятида битта ғоя ҳукмрон: Воҳид домланинг қутлуг
номи, эзгу ишлари, порлоқ хотираси мангуликка дахл-
дор ҳолат-ҳодисалар сингари барҳаётдир. Устоднинг са-
доқатли шогирди Исомиддин Салоҳиддинов—Салоҳий-
нинг мана бу сатрларида ўша улуг ғоя устивор. Зеро,
бизнинг ҳам қатъий ақидамиз, ишончимиз унга жўро-
воздир.

Барҳаёт, табаррук помингиз эслаб,
Меҳрим, соғинчимни вараққа тўқдим.
Хонада уфуриб турарди баҳор,
Назарни нуруний суратга тикдим:
Бу Сизми, Самарқанд баҳоримни ё
Дарёдил мураббий Воҳид Абдулло!

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Самарқанд гузалдир. Самарқанд гузал	10
Иигитликда йиғ илм махзанин	21
Эзгулик — умр мазмуви	30
Сизни Алишер-ла суҳбатда кўрдик	47
Дилхаста Машраб қилмасми фарёд	75
Хулоса	94

Батырхан Валиходжаев, Рахим Вахидов

БЛАГОДЕЯНИЕ — СМЫСЛ ЖИЗНИ

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон Республикаси ФА илмий-оммабоп адабиётлар таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *Н. Қосимова*
Техмуҳаррир *Р. Лушникова*
Мусахҳиҳ *С. Зокирова*

ИБ № 5971

Теризга берилди 13.01.92. Босишга рухсат этилди 19.03.92. Қоғоз бичими 84×108^{1/2}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма т. 5,25. Ҳисоб-нашриёт т. 5,2. 5654 нуска. Буюртма 60. Баҳоси 5 с.-

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, М. Горький кў-
часи, 79.